

Jiří Musil

PIĘĆDZIESIĄT LAT SOCJOLOGII MIASTA*

Artykuł porusza problem ewolucji socjologii miasta w ostatnim pięćdziesięcioleciu. Tłem do prezentacji różnych poglądów i nurtów socjologicznych są zachodzące zmiany społeczne, ujęte w trzy okresy. Pierwszy to rekonstrukcja gospodarki i miast zniszczonych w wyniku działań wojennych. W drugim okresie rozwoju gospodarczego (lata 1955–1975) formułowano liczne modele państwa dobrobytu, ale przede wszystkim następowały procesy suburbanizacji i metropolizacji, a także poprawy warunków mieszkaniowych w miastach. Trzeci okres (1975–2000) przejawia się pogłębianiem różnic społecznych, konfliktami miejskimi i polaryzacją, zarówno regionalną, jak i wewnątrz ośrodków miejskich.

Wstęp

Opisanie i interpretacja ewolucji socjologii miasta, jaka zaszła w ostatnich pięćdziesięciu latach, wydaje się niemal niewykonalne. Jednakże warto pokusić się o studium porównawcze rozwoju tej dyscypliny w rozmaitych krajach i regionach. Może ono pomóc w lepszej komunikacji pomiędzy socjologami miasta pracującymi nad podobnymi zagadnieniami w różnych częściach świata.

Artykuł ten jest studium najistotniejszych społecznych teorii rozwoju miasta, tak jak określają je ważniejsi autorzy. Analizie teorii towarzyszą odniesienia do badań, które miały znaczący wpływ na socjologiczne teorie miasta. Należy jednak mieć na uwadze fakt, iż miasta i zagadnienia miejskie są także przedmiotem badań innych dziedzin: geografii, demografii, antropologii, ekonomii, nauk politycznych i prawnych. Holistyczne podejście do zagadnień miasta, polegające na łączeniu tych różnorodnych perspektyw, jest zwykle określane pojęciem „studiów miejskich” (Paddison 2001). Jednakże w tym tekście szczególnie nacisk położony będzie na badania określane przez ich autorów jako socjologiczne.

Próbując interpretować pięćdziesiąt lat socjologii miasta w regionach, gdzie socjologia była często postrzegana jako „nauka burżuazyjna”, np. w Europie Wschodniej, nie zawsze można kierować się jedynie formalnym kryterium przynależności do socjologii, ponieważ regiony te przeżywały okresy, kiedy

---

* Tekst ukazał się w: N. Genov (red.), 2002, *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century*, Paris: International Social Science Council (tłum. z ang. Karol Olejniczak).

samo używanie terminu „socjologia” było politycznie niebezpieczne. Dlatego też częstokroć badania w swej istocie socjologiczne publikowano w wydawnictwach zajmujących się tematyką demografii, zdrowia publicznego, statystyki itp. nierzadko pod niejasnymi tytułami, by ukryć ich prawdziwe znaczenie. Z wielu powodów, między innymi także wskutek braku środków finansowych na badania teoretyczne i empiryczne, socjologowie w niektórych krajach rozwijających się mogli jedynie zajmować się badaniami o mniej lub bardziej statystycznej orientacji, takimi jak badania demografii czy ekonomiki miasta.

Artykuł niniejszy przedstawia ostatnie pięćdziesiąt lat rozwoju socjologii miasta. Większość osiągnięć będzie analizowana w następujących makroregionach: 1) Zachodniej Europie, szczególnie w Wielkiej Brytanii, Francji i Republice Federalnej Niemiec, 2) Stanach Zjednoczonych, 3) krajach socjalistycznych i postsocjalistycznych Europy Środkowej i Wschodniej, z naciskiem na publikacje polskie, czeskie, węgierskie i rosyjskie.

Rozwój socjologii miasta w drugiej połowie XX w. będzie niezrozumiały, jeśli nie analizuje się go w kontekście fundamentalnych zmian społecznych, jakie zaszły w tym okresie. Można podzielić go umownie na trzy fazy. *Pierwsza faza* obejmuje lata rekonstrukcji gospodarki, infrastruktury i miast zniszczonych w czasie wojny. *Faza druga* to tak zwany „złoty wiek”, pomiędzy rokiem 1955 a 1975. Zarówno dla Europy Zachodniej, jak i Wschodniej był to relatywnie długi okres rozwoju gospodarczego, połączonego z formowaniem się różnego rodzaju modeli państwa dobrobytu. Opierało się ono na odmiennych typach gospodarowania oraz licznych regulacjach politycznych i prawnych. Był to również okres wzrostu populacji miejskich, procesów suburbanizacji i metropolizacji oraz poprawy warunków życia mieszkańców miast. W ujęciu intelektualnym fazę tę można określić mianem ostatniego etapu Pierwszej Ery Nowoczesności (Wagner 2001). *Trzeci etap* obejmuje czas między rokiem 1975 a 2000. Należy zaznaczyć, iż był to okres spowolnienia wzrostu gospodarczego w Europie. Charakteryzuje się on również pierwszymi oznakami erozji systemu państwa dobrobytu i pogłębieniem się różnic społecznych, wzrostem ubóstwa w miastach, marginalizacją pewnych grup społecznych, radykalizacją polityczną oraz konfliktami miejskimi, a także polaryzacją miejską i regionalną.

Na koniec muszę poczynić dwa zastrzeżenia. Jako autor jestem w pełni świadomy tego, iż wielu czytelnikom zaangażowanym w studia miejskie brakować będzie w tym artykule pewnych ważnych nurtów, przede wszystkim studiów nad społecznościami (*community studies*). Stanowią one niewątpliwie ważny wkład w powojenne badania nad miastem, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, ale także w Wielkiej Brytanii i w Niemczech. Nie zawarłem ich w tym artykule celowo, z wyjątkiem pewnych brytyjskich przykładów, nie dlatego, iżbym uważał je za mało znaczące dla rozwoju powojennej i współczesnej socjologii, ale dlatego, że mają one znacznie szerszy zasięg niż refleksja intelektualna, którą określam mianem socjologii miasta. Moja praca opiera się zaś na perspektywie socjomorfologicznej. Przeciwnicy tej koncepcji twierdzą, iż można odkryć wiele nieznanych, lecz ważnych faktów dotyczących

społeczeństw, jeśli patrzy się na nie z perspektywy morfologicznej, przestrzennej i środowiskowej.

Drugie zastrzeżenie dotyczy celu tego artykułu. Jest to moja pierwsza próba opisanie i porównania równoległego rozwoju teorii socjologii miasta w dwóch częściach świata, których gospodarki, systemy społeczne i polityczne do 1989 r. znacznie się różniły. Co więcej, te dwie części świata były w znacznym stopniu oddzielone od siebie intelektualnie. Mimo iż reprezentowały one dwa odmienne typy społeczeństw – z różnymi modelami regulacji ekonomicznych i politycznych, mającymi również wpływ na organizację socjoprzestrzenną miast i regionów – to niewątpliwie oba reprezentowały w tym samym czasie dwa warianty społeczeństw modernizujących się. Stąd też wynikały jednocześnie różnice i podobieństwa. Do podobieństw można zaliczyć pewne procesy makrospołeczne, jak np. rewolucję demograficzną, industrializację, urbanizację, zmiany w strukturze rodziny. Ułatwiały one dialog pomiędzy socjologami miasta z Zachodu i ze Wschodu. W mojej opinii socjologia miasta należała do tych gałęzi naszej dyscypliny, w których obrębie utrzymywane były relatywnie intensywne kontakty między badaczami z obu stron „żelaznej kurtyny”. Jednocześnie kontakty te pozwoliły odkryć paradoksalne zjawisko. Socjologowie z byłych krajów socjalistycznych Europy Wschodniej i Środkowej rozwijali badania z zakresu i ekologii miast z ukrytym podejściem neoweberowskim. Wydaje się bowiem, że neoweberyzm bardziej odpowiadał procesom społecznym zachodzącym w miastach państw socjalistycznych, niż dotyczącym państw zachodnich. Z drugiej zaś strony siła neomarksizmu w zachodniej socjologii miasta wskazuje na fakt, iż przy dominującej pozycji rynku oraz efektach społecznych, których źródłem był rynek, różnorodne wersje interpretacji ekonomii marksistowskiej w odniesieniu do zagadnień miejskich stały się bardziej atrakcyjne. Opis równoległych historii socjologii miasta w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat daje zatem, według mnie, możliwość ujrzenia i zinterpretowania złożoności powiązań pomiędzy teoriami i rzeczywistością miast.

Atrakcyjność teorii neoweberowskiej jako modelu analizy w społeczeństwach nierynkowych i na odwrót – atrakcyjność neomarksizmu w społeczeństwach rynkowych, może być przedstawiona jako hipoteza, której obie części będą oczywiście starannie zbadane.

Socjologia miasta w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej w latach 1950–1975

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych dominującą i najszerszą, choć już wówczas ostro skrytykowaną, teorią o światowym zasięgu była ekologia społeczna (*human ecology*). Inną powszechną teorią miasta – jednak o mniejszym wpływie – w tym czasie była historyczna koncepcja Maxa Webera. Już w późnych latach trzydziestych Louis Wirth wyraził pogląd, że „najlepszym przybliżeniem systematycznej teorii miasta, które posiadamy, jest głęboki esej *Die Stadt* Maxa Webera i pamiętny artykuł Roberta E. Parka *The City*:

Suggestions for the Investigation of Human Behaviour in the Urban Environment” (Wirth 1938, s. 8). Wpływ Webera na Zachód, szczególnie zaś na amerykańskie teorie miasta, pozostał jednak w latach powojennych relatywnie słaby, pomimo iż angielskie tłumaczenie jego studium *The City* z doskonałym *Prefatory Remarks: The Theory of the City* Dona Martindale’a (1958, s. 9–62) zostało opublikowane w 1958 r.

Główne założenia ekologii społecznej zostały opisane przez chicagowską szkołę w latach dwudziestych i trzydziestych. Odkrycie tego, co Ernest Burgess i Donald J. Bogue (1967, s. 5) opisywali jako „fizyczny wzór miasta”, zostało potem zbadane w wielu miastach Stanów Zjednoczonych, Europy i innych kontynentów. Innymi, rzadziej wspomnianymi obszarami badań szkoły chicagowskiej były także etnologia miasta oraz próby sformułowania ogólnej socjokulturowej teorii miasta, określonej mianem *urbanism as a way of life* (miejski sposób życia) (Wirth 1938). Krytyka powyższej teorii napisana przez Herberta J. Gansa (1968b), oparta na jego badaniach empirycznych *The Urban Villagers* (1962) i *The Levitowners* (1968a), wskazała nowe kierunki w zachodniej powojennej socjologii miasta. Książki te były zainspirowane tym, co Gans określił mianem długiej tradycji amerykańskich *common studies* (modelowych studiów): Middletown, Yankee City i szczególnie Street Corner Society.

Jednakże ekologia społeczna pozostała bardzo znacząca przez długi czas. Leonard Reissman, nie będący przedstawicielem szkoły ekologii społecznej, wyraził opinię wielu badaczy, kiedy w latach sześćdziesiątych napisał: „Pomimo swych błędów ekologia jest wciąż najbliższa systematycznej teorii miasta” (Reissman 1964, s. 93). Dużo później, w 1988 r., niemiecki socjolog Jürgen Friedrichs wygłosił podobną opinię: „Ekologia społeczna pozostała do dnia dzisiejszego jedynym niezależnym teoretycznym podejściem w dziedzinie socjologii miasta. Jest to paradygmat, który wszyscy kolejni badacze musieli brać pod uwagę” (Friedrichs 1988, s. 8). Dziś socjolog miasta dodałby do tradycyjnej ekologii społecznej weberowski wymiar historyczny, np. historyczną i kulturową analizę społeczno-przestrzennych struktur miast i regionów.

W pierwszym etapie omawianego okresu amerykańscy autorzy pracujący zgodnie z założeniami ekologii społecznej koncentrowali się na ponownym formułowaniu tej teorii oraz nad studiami regionów metropolitalnych, dominacją metropolitalnych centrów i podległością (*subdomination*) społeczności podmiejskich (Bogue 1949; Duncan 1960; Theodorson 1961). Wysiłki metodologiczne Eshrefa Shevky’ego i Wendella Bella, mające na celu udoskonalenie analizy przestrzeni społecznych miast (Shevky, Bell 1955), były w tym kontekście dość innowacyjne. Ich metoda została zastosowana do wielu miast Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii oraz Europy. Podobnie rozprzestrzeniła się na całym świecie ekologia czynnikowa, która znacznie udoskonaliła społeczno-przestrzenną analizę miast (Hamm 1982a). W latach sześćdziesiątych stało się jednak jasne, iż nie ma już możliwości odkrycia nowych, niezbadanych jeszcze miast amerykańskich. Kluczowym pytaniem stało się więc zagadnienie sposobu interpretacji socjologicznej ogromnej ilości zgro-

madzonych danych. Jedyne systematyczne badania porównawcze oparte na jasno określonych hipotezach mogły pomóc w wydostaniu się z tej ślepej uliczki.

W tym czasie analizy społeczno-przestrzennej struktury miast zostały również dokonane w krajach socjalistycznych, w Czechosłowacji i w Polsce, jak również w krajach Trzeciego Świata. Struktury odkryte przez te studia różniły się od amerykańskich i zachodnioeuropejskich, ale jedynie mała grupa zachodnich socjologów miasta była świadoma teoretycznego związku istniejących różnic. Autorzy opisywanych analiz nie mieli zaś ani możliwości, ani odwagi, by sformułować ogólne teoretyczne wnioski z zebranych informacji. Zadanie to pozostawili natomiast swoim czytelnikom.

Równocześnie wysiłki mające na celu „ratowanie” paradygmatu ekologii społecznej stały się istotnym zagadnieniem amerykańskiej teorii miasta. Nie można było zachować ścisłego związku pomiędzy ekologią i przestrzennymi studiami nad miastem, ale uzyskano znaczący bodziec intelektualny. Amos Hawley, reprezentujący neoekologię, odrzucił to, co sam określał jako jednostronną orientację przestrzenną szkoły chicagowskiej, na rzecz badań nad procesami, przez które populacje dostosowują się nieświadomie do swych środowisk. Jest to główna idea ekologii społecznej. W jego opinii ekologia społeczna obok psychologicznej, funkcjonalistycznej czy moralnej jest tylko jedną z możliwych perspektyw, jakie mogą być wykorzystywane podczas studiów nad zbiorowościami miejskimi. Ekologia społeczna może zajmować się motywacjami i zachowaniami z równym powodzeniem co psychologia społeczna.

Niemniej jednak Hawley był świadom ograniczeń tego podejścia. Pozostawiając kwestie wymiaru przestrzennego i motywacji indywidualnych aktorów, a przy tym kładąc nacisk na grupową adaptację do środowiska, ekologia społeczna w oczywisty sposób stała się, jak zauważył Peter Saunders, jedynie jednym z wariantów teorii funkcjonalistycznych (Saunders 1981, s. 78) z silnymi konotacjami ekonomicznymi. W ten sposób neoortodoksyjna ekologia społeczna zerwała ścisły poprzednio związek między ekologią a socjologią miasta.

Krytyczna dyskusja na temat ekologii społecznej dała początek drugiej fazie powojennej zachodniej socjologii miasta, która może być określona jako okres „nowej socjologii miasta”. Z początku było to zjawisko wyłącznie francuskie i brytyjskie, później wszakże upowszechniło się w nieco zmienionej formie także w Stanach Zjednoczonych i innych krajach.

W rzeczywistości francuscy badacze byli zainteresowani amerykańską ekologią społeczną już w latach trzydziestych. Zainteresowanie to wynikało z faktu, iż niektórzy durkheimiści rozwinęli teorie podobne do ekologii społecznej i nazwali je morfologią społeczną (Halbwachs 1946). Dziedzina ta pozostała ważną szkołą we francuskiej socjologii nawet w latach powojennych.

Studium, które najlepiej ilustruje fuzję morfologii społecznej z ekologią społeczną, to znacząca praca zbiorowa traktująca o aglomeracji paryskiej, powstała pod kierownictwem Paula-Henriego Chombart de Lauwe'a, opublikowana

w 1952 r. Był to czas, w którym ekologia społeczna traciła swoją dominującą pozycję w amerykańskiej socjologii miasta, lecz wciąż pozostawała atrakcyjna we Francji. Przyczyną była nie tylko intelektualna atrakcyjność wspomnianego połączenia, ale również tradycyjne zainteresowanie francuskich socjologów przestrzennymi aspektami życia społecznego. Dzielili oni owo zainteresowanie z historykami i geografami wskutek koncentrowania się na wpływie przestrzeni na społeczeństwo i kulturę. W tym samym okresie francuską socjologię miasta cechowało – w porównaniu z amerykańską – silne zainteresowanie kulturą miast, życiem codziennym, rodziną, warunkami mieszkaniowymi oraz zastosowaniem socjologii miasta w planowaniu przestrzennym.

Francuska teoria miasta uległa poważnej zmianie pod koniec niespokojnych lat sześćdziesiątych. Lewicowi intelektualiści po drugiej wojnie światowej tworzyli stosunkowo silną grupę społeczną, ale ich zainteresowanie kwestią miejską – *question urbaine* – wzrosło dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych. Transformacja ta zdominowana była przez idee dwóch neomarksistów, Henriego Lefebvre'a i Manuela Castellsa.

Według niektórych autorów (Soja 1989, s. 91–93), Lefebvre należał do grupy tych zachodnich marksistów, którzy wnieśli najbardziej znaczący wkład, wprowadzając pojęcie przestrzeni do teorii społecznej. To z kolei pozwoliło mu na refleksję o problemach miasta i sformułowanie marksistowskiej interpretacji urbanizacji. Lefebvre określił „urbanizację” jako czynnik postępu, taki jak nauka. Koncepcja ta była nowością w marksizmie i nie korespondowała z powszechną interpretacją Marksa w tamtych czasach. Kiedy Lefebvre prezentował swoją teorię, kładł nacisk na dialektyczną naturę relacji między bazą i nadbudową. Czytelnik powinien pamiętać, że jako młody człowiek Lefebvre interesował się nauką Hegla.

Już pod koniec lat sześćdziesiątych Lefebvre zainteresował się walką o kontrolę nad „prawem do miasta” (Lefebvre 1968) i takimi zagadnieniami jak urbanizacja sumienia. Stawiał również pytania, czy transformacja kapitalizmu wymaga rewolucji miejskiej. Należał do tych marksistów, którzy chcieli rozszerzyć wąską interpretację marksizmu, patrzącą na wszelkie przejawy walki społecznej w społeczeństwach kapitalistycznych jedynie jako na konflikt pomiędzy proletariatem i burżuazją. W swoich późniejszych pracach Lefebvre opisał urbanizację jako metaforę uprzestrzennienia nowoczesności. Jednakże jego najważniejsza i najbardziej znana książka dotyczyła wytwarzania przestrzeni. To, co rozumiał on przez to pojęcie, wynika w sposób oczywisty z następujących zdań: „Przestrzeń jest polityczna. Przestrzeń nie jest obiektem naukowym wyjętym z ideologii czy polityki (...). Tworzenie przestrzeni może być porównane z produkcją jakiegokolwiek dobra” (Lefebvre 1977, s. 341). Autor kładł nacisk na produkcję i reprodukcję zróżnicowanego rozwoju przestrzennego w kapitalizmie. W jego ujęciu kapitalizm jednocześnie ujednocila i różnicuje regiony i miasta. Efektem tego jest polaryzacja regionalna i miejska segregacja społeczna. Pojęcie „wytwarzania przestrzeni” zostało później przekształcone w „wytwarzanie miast” i weszło na stałe do podręczników.

Manuel Castells jest lepiej znany pośród socjologów miasta niż Lefebvre. Wynika to z faktu, iż swoje teorie formułował on w odróżnieniu od Lefebvre'a w bezpośredniej konfrontacji z głównym nurtem socjologii miasta jego czasów. Młody Castells znajdował się pod silnym wpływem strukturalistycznej wersji marksizmu, jak określił to Louis Althusser. Z powodu tego strukturalistycznego podejścia postrzegał on struktury przestrzenne, np. wewnętrzne struktury miast, jako zmienne zależne determinowane przez aprzestrzenne zależności ekonomiczne. W najdłuższym rozdziale swojej książki *La question urbaine (Kwestia miejska)* zatytułowanym „Społeczna struktura miasta” (Castells 1973) poddał krytyce podejście ortodoksyjnej i neoortodoksyjnej ekologii społecznej, co pozwoliło mu sformułować własną teorię przestrzeni miejskiej.

Punktem wyjścia w teorii Castellsa jest przekonanie, iż miasta są przestrzeniami przeciwieństw, konfliktów i ruchów społecznych reprezentujących interesy różnych klas i grup społecznych. Autor jednakże dodał do tego ogólnego aksjomatu jeszcze jeden, całkowicie nowy. W przeciwieństwie do głównego nurtu ówczesnego marksizmu, który podkreślał podstawową rolę produkcji, Castells zwrócił uwagę na konsumpcję – jednakże nie w ogólnym znaczeniu, jak zrobił to Max Weber, rozróżniając produkcję i konsumpcję w miastach, ale kładąc nacisk na konsumpcję zbiorową. Ta koncepcja odzwierciedlała silną pozycję państwa opiekuńczego w ówczesnej Europie. Pojęcie zbiorowej konsumpcji obecnej głównie w miastach pozwoliło Castellsowi na uszczegółowienie w nowy sposób istoty socjologii miasta. Jego zdaniem struktura i sposób korzystania ze zbiorowej konsumpcji technicznej i społecznej infrastruktury miasta są obszarem konkurencji i walki pomiędzy różnymi sektorami kapitału, konsumentów, mieszkańców i klas społecznych. Sposoby organizacji i korzystania z tej zbiorowej konsumpcji znajdują się zatem u korzeni walk społecznych i ruchów miejskich. Stały się one tematem następnej książki Castellsa, *The City and the Grassroots* (1983), w której nacisk, jaki autor kładzie na rolę aktorów miejskich, jest wyraźnym dowodem odejścia od althusseriańskiego strukturalizmu w stronę uznania roli czynnika ludzkiego.

W latach siedemdziesiątych prace Lefebvre'a i Castellsa wywołały, zarówno we Francji, jak i w innych krajach europejskich, falę neomarksistowskich publikacji i badań empirycznych. Należy tutaj wspomnieć o publikacjach Jeana Lojkine'a (1976), Edmonda Preceteille'a (1973) i Enzo Mingionego (1972).

Brytyjska socjologia miasta w tym okresie nie wniosła większego wkładu w rozwój dyscypliny. W swoim wstępie do bibliografii socjologii miasta Wielkiej Brytanii opublikowanej w 1955 r. Ruth Glass wyraziła następującą opinię: „Komentarz dotyczący literatury brytyjskiej poświęconej tematyce socjologii miasta ostatnich czasów powinien być komentarzem o jej braku” (1968, s. 53).

Zmiana takiego stanu rzeczy nastąpiła w latach sześćdziesiątych dzięki badaniom prowadzonym przez Johna Rexa i Roberta Moore'a (1967; 1968) oraz studiom Raya E. Pahlę (1964; 1968; 1970). Wymienieni autorzy wnieśli

do brytyjskiej socjologii miasta nie tylko weberowską perspektywę, ale także nową wrażliwość na zagadnienia teoretyczne. Rex przyjął do pewnego stopnia pogląd, iż procesy zachodzące w pojedynczych miastach są wywoływane przez ogólne procesy społeczne. Wysłunięcie takiej tezy było możliwe dzięki przyjęciu weberowskiej koncepcji klasy społecznej. Weber nie definiował klasy społecznej jedynie przez wspólną pozycję ludzi doń przynależących na rynku pracy, ale także na innych rynkach. John Rex rozwinął tę definicję w koncepcję klas mieszkaniowych (*housing classes*). W mieszanych systemach mieszkaniowych – wszechobecnych we współczesnych społeczeństwach industrialnych – alokacja mieszkań jest wynikiem nie tylko mechanizmów rynkowych, ale także decyzji administracyjnych. Po przeprowadzeniu badań empirycznych Sparkbrook w Birmingham Rex dodał do koncepcji klas mieszkaniowych teorię konfliktu społecznego między tymi klasami. Przyjął także kilka elementów ekologii społecznej, np. model stref koncentrycznych Burgessa, ale uważał je za niewystarczające.

Dla Raya E. Pahla (1970) kluczowym zagadnieniem socjologii miasta są współzależności między strukturą społeczną, np. stratyfikacją wytwarzaną na rynku pracy i przez biurokratyczne procesy z jednej strony, a strukturami przestrzennymi miast z drugiej. W opinii Pahl'a zadaniem socjologii miasta jest opisywanie i wyjaśnianie wzorów zróżnicowania miejskiego wywołanych przez rynek oraz decyzje administracyjne i polityczne. Decyzje dotyczące jakości środowiska, mieszkań oraz usług dostępnych dla indywidualnych gospodarstw domowych albo grup czy warstw społecznych są często podejmowane przez osoby zajmujące różne pozycje w strukturze administracyjnej miasta, głównie w zarządach miast. Dlatego też teoria Pahl'a została nazwana *managerialism*.

Waga, jaką Pahl przywiązywał do roli czynników ekologicznych, to jest do faktu, iż nieuchronnym następstwem przestrzennej organizacji miast jest występowanie nierówności, pozwoliła mu już w latach sześćdziesiątych postawić ważne pytanie o istnienie ogólnej logiki organizowania przestrzeni miejskiej w rozwiniętych społeczeństwach industrialnych, do której dążą wszystkie te społeczeństwa. Innymi słowy: czy organizacja przestrzenna miast w różnych typach społeczeństw industrialnych – socjalistycznym i kapitalistycznym – jest wyraźnie różna czy też przeciwnie – podobna? Odpowiedź na to pytanie może być udzielona jedynie po porównaniu miast w różnych typach społeczeństw industrialnych. To zaś tłumaczyło żywe zainteresowanie Pahl'a miastami ówczesnych krajów socjalistycznych, jak również fakt, iż jego książka *Readings in Urban Sociology* opublikowana w 1968 r. była i być może wciąż pozostaje jedną z najbardziej kosmopolitycznych lektur w historii socjologii miasta.

Powinno się w tym miejscu dodać jeszcze jedno spostrzeżenie. W czasach kiedy grupa radykalnych intelektualistów ustanowiła „nową socjologię miasta”, inni – głównie zachodni marksiści – odrzucali możliwość systematycznej analizy miast krajów socjalistycznych. Jest to zrozumiałe, ponieważ weberowska interpretacja procesów zachodzących w krajach socjalistycznych – w któ-

rych główna część mechanizmów rynkowych wpływających na alokację mieszkań i innych elementów infrastruktury miejskiej została wyparta przez mechanizm biurokratyczny – była dużo bardziej odpowiednia niż marksistowska. Ivan Szelényi, jeden z członków ruchu „nowej socjologii miasta”, tak oceniał spostrzeżenia Pahl’a: „W wielu przekonujących esejach Pahl pokazał, że różnice między wzorami miejskimi na zachodzie i na wschodzie Europy nie mogą być w sposób pełny i wystarczający wyjaśnione wyłącznie przez porównanie kapitalistycznego i socjalistycznego sposobu produkcji (...) miasta Wschodu i Zachodu są podobnie zróżnicowane i mają podobne problemy (...)” (Szelényi 1983, s. 2–3). I chociaż Pahl sam porzucił swoją wcześniejszą koncepcję „miejskiego managerializmu” (*urban managerialism*) w drugiej edycji swojej książki *Whose City?*, opublikowanej w 1975 r., jego neoweberowskie podejście pozostało jednym z najbardziej innowacyjnych wkładów w socjologię miasta w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych.

David Harvey nie jest socjologiem, jednak jego prace opublikowane w latach siedemdziesiątych silnie wpłynęły na socjologię miasta. Był on niewątpliwie, obok Manuela Castellsa, najważniejszym przedstawicielem nurtu neomarksistowskiego w „nowej socjologii miasta”. Po opublikowaniu książki, której głównym celem było udowodnienie, że właściwą nauką badającą modele i hipotezy jest geografia, skierował swoją działalność w stronę studiów zajmujących się zależnościami pomiędzy miastem przemysłowym a społeczeństwem z perspektywy materializmu historycznego. Przyjął zatem nową perspektywę, do tej pory odrzucaną przez klasycznych marksistów. Wychodząc od marksowskiej koncepcji renty, sformułował wniosek, iż miasta są obszarem konfliktu pomiędzy właścicielami gruntów, przedsiębiorcami budowlanymi i robotnikami. Wyraził również pogląd, iż „urbanizacja (...) jest produktem obiegu wartości dodanej” (Harvey 1973, s. 312). W przeciwieństwie do teorii Castellsa, wyjaśniającej strukturę przestrzeni społecznej w miastach kapitalistycznych jako rezultat konfliktów wynikających ze zbiorowej konsumpcji, Harvey podkreślał rolę zróżnicowanych interesów powstałych w procesie produkcji. Jednocześnie brał pod uwagę ekologiczne struktury miast jako relatywnie niezależny drugorzędny wskaźnik wpływający na stratyfikację społeczną miast.

Do najbardziej oryginalnych pomysłów Harveya należała koncepcja dwóch obiegów kapitału. Pierwszy z nich z nich przeznaczony był do produkcji dóbr, podczas gdy drugi był lokowany w dobra stałe (drogi, budynki, sieci etc.). Drugi obieg, poza swą podstawową funkcją, odgrywał jeszcze jedną ważną rolę – miał zmniejszać nadmierną akumulację w pierwszym obiegu. Harvey zatem połączył produkcję w miastach z przepływem kapitału, a także z zagadnieniem kryzysu kapitalizmu. Krytycy argumentowali, iż autor nie bierze pod uwagę konkretnych aktorów społecznych działających w miastach oraz oddolnych nacisków. Jednakże Harvey zastosował nową perspektywę i dzięki temu pomógł przybliżyć pojęcia przestrzeni i społeczeństwa.

Odrzucenie paradygmatu ekologii, rywalizacja między marksistami i weberystami, jak również dyskurs nad zależnościami między planowaniem miast

a socjologią miasta, nakreśliły ramy brytyjskiej dyskusji w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Angielska socjologia miasta przeżyła wówczas swego rodzaju odrodzenie. W tak krótkim tekście niemożliwe jest przytoczenie wszystkich prac będących częścią tego twórczego prądu intelektualnego, więc wymienię jedynie wiodących autorów: Chris Pickvance (1976), Michael Harloe (1977), Peter H. Mann (1965) i Rosemary Mellor (1977).

Opis brytyjskiej socjologii miasta lat 1950–1975 byłby niekompletny, gdybyśmy chociaż pokrótce nie wspomnieli o antropologii społecznej. Gdy Malinowski zmienił jej paradygmat, a także po rozpoczęciu intensywnej urbanizacji dawnych kolonii brytyjskich, angielscy antropologowie rozpoczęli studia nad miastami Afryki i Azji. Wkrótce potem zaczęli wykorzystywać swoje metody badawcze również w miastach Wielkiej Brytanii. Prawdopodobnie pierwszym studium miejskiej antropologii społecznej w Zjednoczonym Królestwie było *Family and Kinship in East London* Michaela Younga i Petera Willmotta, opublikowane w 1957 r. Kolejne badania porównawcze rodzin klasy robotniczej we wschodnim Londynie i na przedmieściach zostały przeprowadzone również przez tych dwóch naukowców. Badania społeczności brytyjskich wykonane przez Ronalda Frankenberga potwierdzały siłę tej tradycji (Frankenberg 1966).

Rozwój socjologii miasta w Republice Federalnej Niemiec po drugiej wojnie światowej jest doskonałym przykładem zależności pomiędzy zmianami zachodzącymi w miastach i efektami tych zmian. Historia niemieckiej powojennej socjologii miasta jest również historią udanego intelektualnego i instytucjonalnego rozwoju dyscypliny. Jednakże z powodu braku tłumaczeń niemieckich publikacji na język angielski, niemieckiej socjologii miasta nie poświęca się takiej uwagi, na jaką ona zasługuje.

Opisując ewolucję niemieckiej socjologii miasta, autorzy wyróżniają trzy okresy, wprowadzone także w niniejszym opracowaniu (Herlyn 1989; Schäfers 1989). W pierwszym okresie, w latach pięćdziesiątych, niemieccy socjologowie przeprowadzili kilka badań w miastach średniej wielkości, jak Darmstadt, Euskirchen, Steinfeld, Dortmund. Badania te umożliwiły im przetestowanie technik stosowanych w Stanach Zjednoczonych. Niemieccy socjologowie przywiązywali szczególną wagę do integracji niemieckich uchodźców i odbudowy miast zniszczonych w czasie wojny. Odbudowa taka była nie tylko działaniem technicznym, ale także kwestią polityczną. Hans Paul Bahrdt opisał ją jako pole rywalizacji między trzema ideologiami: liberalizmem, konserwatywną polityką miejską oraz apolitycznym **technicyzmem** (Bahrdt 1968).

Drugi okres, trwający od końca lat pięćdziesiątych do połowy lat siedemdziesiątych, był związany ściśle z boorem gospodarczym w kraju, który zawdzięczano koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. W porównaniu z ówczesną Francją czy Włochami marksizm w niemieckiej socjologii miasta był właściwie nieobecny. To samo można było, aż do połowy lat siedemdziesiątych, powiedzieć o ekologii społecznej. Szczególnie uderzające jest późne – w po-

równaniu z innymi krajami europejskimi – zainteresowanie ekologią społeczną. W Czechosłowacji i Polsce studia inspirowane bezpośrednio szkołą chicagowską były publikowane już w początkach lat sześćdziesiątych. Natomiast podczas badań pojedynczych miast, takich jak Dortmund, niemieccy socjologowie analizowali ich geografie społeczną, ale jej interpretacja nie opierała się na paradygmacie ekologicznym.

Rezerwa, z jaką w tym czasie traktowano oba prądy intelektualne, była zakorzeniona w sferze polityki i jej następstw w najnowszej historii kraju. W przypadku marksizmu powodem był powojenny podział Niemiec na dwa państwa, jak również rozdarcie Europy przez „żelazną kurtynę”. Jeśli zaś chodzi o ekologię – podobnie również rzecz miała się z demografią – obawy budziło popieranie czy rozwijanie jakichkolwiek teorii o konotacjach biologicznych, które nawet nie wprost, lecz mogłyby być łączone z rasizmem.

Z drugiej strony niemieccy socjologowie spontanicznie przyjęli koncepcję modernizacji. Wzrost gospodarczy, relatywnie szybko postępująca urbanizacja, postęp technologiczny – wszystko to było związane z ustanowieniem demokracji i silną pozycją państwa opiekuńczego, która nadawała kontekst ówczesnej niemieckiej socjologii miasta. Prace Hansa Paula Bahrda można uznać za symbol tego nurtu. Połączył on teoretyczną koncepcję miasta inspirowaną weberowskim podziałem na sferę prywatną i publiczną z krytyczną, a jednocześnie humanistyczną koncepcją budowy miast. Jego krytyka odnosiła się głównie do niektórych aspektów nowoczesnej architektury funkcjonalnej i budowy miast. Wyraził to w sposób oczywisty w podtytule swojej najważniejszej książki *The Modern Metropolis – Sociological Essays on Town-building* (1961).

Teoretycznym aksjomatem socjologii miasta w rozumieniu Bahrda jest polaryzacja sfery prywatnej i publicznej. W tradycyjnych społecznościach sfery publiczna i prywatna nie były zbyt od siebie oddzielone i w znacznej mierze nakładały się na siebie. Współczesne metropolie charakteryzują się wzrastającą separacją tych stref i wielością stylów życia. W planowaniu miast powinno się brać te fakty pod uwagę. Dla Hansa Paula Bahrda planowanie miast było rodzajem stosowanej socjologii. Wielu jego rodaków również interesowało się żywo tą dziedziną. W latach sześćdziesiątych niewiele było krajów, w których tak duża grupa socjologów zajmowałaby się relacją między swoją dyscypliną a planowaniem miasta. Zaczęto nawet stosować termin *Stadtplanungssoziologie* (socjologia planowania miasta), jak zauważył krytycznie Bernard Schäfers (Schäfers 1970).

Niemiecka socjologia w latach sześćdziesiątych była raczej wielokierunkowa, jednak istniała pewna wspólnota intelektualna. Nieoficjalnie akceptowano powszechnie dwie orientacje. Pierwsza z nich mogłaby być nazwana „odnowionym Oświeceniem”, drugą zaś można określić umownie jako teorię modernizacji. Związane z nią były różne kierunki funkcjonalizmu. Krytyczna teoria miasta powstała dopiero w latach siedemdziesiątych. W tym samym czasie niewielka grupa socjologów niemieckich zaczęła twórczo rozwijać silny paradygmat neoeologiczny.

W porównaniu ze sceną francuską czy brytyjską, liczba autorów których można by uznać za miejskich neomarksistów, była w Niemczech relatywnie mała i nie byli oni związani z ruchem „nowej socjologii miasta”. Najbardziej interesującym reprezentantem neomarksizmu była bez wątpienia Heide Berndt, która w latach sześćdziesiątych wraz ze swoimi dwoma kolegami opublikowała studium poświęcone architekturze jako przejawowi ideologii (Berndt et al. 1968), a później swoją najważniejszą pracę *The Nature of the City* (1978). W książce tej autorka analizowała transformację jednostki wywołaną przez proces urbanizacji. Pracę tę można określić mianem kulturowego studium miasta, w którym zastosowano materializm historyczny, interpretując zmiany zachowań ludzkich od czasów miast archaicznych do współczesności. Berndt nazwała współczesną burżuazję miejską „instytucją przejściową” w procesie „totalnej urbanizacji”. W swojej analizie skoncentrowała się na dwóch aspektach: z jednej strony na efektach procesu indywidualizacji, z drugiej zaś na zmieniającej się naturze związków między miastem a wsią. Bernard Schäfers wskazuje na pewne paralele między jej pracą a teorią procesu cywilizacji wysuniętą przez Norberta Eliasa (Schäfers 1989, s. 389).

W latach siedemdziesiątych doszło do powstania pewnego rodzaju szkoły neoekologicznej, której najważniejszymi reprezentantami byli Jürgen Friedrichs i Bernd Hamm. Friedrichs już na początku dekady opublikował kilka konkretnych analiz ekologicznych oraz podręcznik na temat metod badawczych w socjologii (Friedrichs 1973), zaś w 1977 r. także uznane kompendium *City Analysis* (1977). Podtytuł książki wskazywał na jej temat: *Social and Spatial Organization of Society*. Friedrichs nie używa terminu „socjologia miasta”, a tym samym odrzuca możliwość socjologicznego definiowania miasta. Jego podejście charakteryzuje się naciskiem na analizę zachowań przestrzennych. W jego opinii organizacja społeczna determinuje zachowania przestrzenne, a w długim okresie organizację przestrzenną miasta. Oczywisty jest fakt, że Friedrichs nie podzielał Hawleyowskiej krytyki orientacji przestrzennej, wywodzącej się ze szkoły chicagowskiej, a wręcz przeciwnie, utrzymywał, iż organizacja przestrzenna jest integralną częścią społeczeństwa. W tym względzie przyjął on poglądy durkheimowskiej socjomorfologii, jak również koncepcję kompleksów ekologicznych – *ecological complex* (Duncan, Schnore 1959).

Dla Bernda Hamma (1977) „relacja pomiędzy strukturalizacją przestrzeni a strukturalizacją społeczeństwa” stała się najważniejszym zagadnieniem. W opracowaniu napisanym wspólnie z Peterem Atteslanderem (1974) w sposób oczywisty przyjmuje on durkheimowską perspektywę socjomorfologii oraz amerykańską neoklasyczną szkołę ekologii społecznej. Zgadza się z koncepcją *ecological complex*, jak również z metodologią analizy obszaru społecznego Shevky’ego i Bella (Shevky, Bell 1955). Jego studia mające na celu stworzenie nowej teorii rozpoczynają się krytyką *Gemeindesozologie* (socjologia społeczności), która przez lata była najważniejszą teorią niemiecką, reprezentowaną przez René Königa (König 1958). Hamm odrzucił tradycyjną koncepcję socjologii miasta i zaproponował zastąpienie jej bardziej ogólnym, a jednocześnie

bardziej precyzyjnym terminem „Siedlungssoziologie” – socjologią osadnictwa, będącą połączeniem geograficznych i demograficznych studiów nad osadnictwem (zasiedleniem) oraz socjologicznych badań społeczności. Wprowadził on objaśniający model, który nazwał „systemem przestrzenno-behawioralnym”, składający się z trzech podsystemów: morfologicznego, instytucjonalnego i semiotycznego. Innymi słowy, miasto według Hamma jest jednocześnie strukturą morfologiczną, instytucjonalną i kulturową. Analiza tych podsystemów, a przede wszystkim studium interakcji zachodzących między nimi, jest w jego opinii głównym zadaniem socjologii osadnictwa.

Ekologicznie zorientowane studia nad miastem w Niemczech zainicjowały wiele badań nad strukturą społeczną, a przede wszystkim nad stratyfikacją i segregacją społeczną w społecznościach miejskich. W swoich książkach Friedrichs i Hamm nieustannie podkreślają, iż badanie segregacji społecznej jest jednym z najważniejszych zadań socjologii miasta. Dysproporcje w miastach mogą być jednakże badane nie tylko przez analizę spontanicznych procesów segregacji społecznej. Ulfert Herlyn udowodnił, że socjoprzestrzenna analiza efektów planowania miasta może przynieść zdumiewające rezultaty (Herlyn 1974).

Analiza niemieckiej socjologii miasta w tej dziedzinie między rokiem 1950 a 1975 pozostałaby niekompletna bez przypomnienia, że był to okres, w którym opublikowane zostały prace Norberta Eliasa, w znaczący sposób ułatwiające zrozumienie miast i antropomorficznych elementów środowiska. Spośród nich szczególnie książka *The Civilizing Process* (Elias 1969) zawierała rozdziały, które w decydujący sposób przyczyniły się do rozwoju socjologii miasta, zwłaszcza socjologii osadnictwa. Następca Eliasa, Peter Gleichmann, zastosował w twórczy sposób jego koncepcję „procesu cywilizacji” w socjologii osadnictwa oraz innych dziedzinach, otwierając tym samym nową socjokulturową perspektywę w studiach miejskich, na długo zanim stała się ona powszechnie przyjętym elementem socjologii miasta.

Ten przegląd zachodnioeuropejskich osiągnięć w dziedzinie socjologii miasta opiera się na studiach francuskich, brytyjskich i niemieckich. Oczywiście znaczący wkład wnieśli także socjologowie włoscy, hiszpańscy, holenderscy i skandynawscy. Jednakże z powodu ograniczonych rozmiarów tej pracy przytoczyć można jedynie nazwiska najważniejszych autorów. I tak np. prace Mario Boffiego i Enzo Mingionego (Mingione et al. 1972), Alberto Gaspariniego (1979), F. Martinello (1974) pokazują, że we włoskiej socjologii dominowały trzy główne nurty: ekologii społecznej i badania struktury społecznej miast, segregacji społecznej, ubóstwa miejskiego oraz studia gospodarki nieformalnej.

Socjologia miasta w europejskich krajach socjalistycznych w latach 1950–1975

Kraje socjalistyczne Europy Wschodniej były często uważane za jeden homogeniczny region. Tymczasem różnice pomiędzy nimi były prawdopodobnie równie znaczące jak te pomiędzy krajami Europy Zachodniej. Różniły się

one pod względem tradycji politycznej i kulturowej, stopnia industrializacji i urbanizacji, tradycji osadnictwa i systemów miejskich oraz pod wieloma innymi aspektami. Do tych różnic strukturalnych, zakorzenionych w przeszłości, należy też dodać różnice wynikające ze sfery ideologicznej. Kraje takie jak ZSRR, Niemiecka Republika Demokratyczna i Czechosłowacja znane były z ortodoksji ideologicznej i silnego systemu kontroli. Polska i Węgry nie były aż tak sparaliżowane oficjalną ideologią, co dawało możliwość rozwoju socjologii.

Bez wątpienia najbardziej znacząca w tym regionie była socjologia polska. Wynikało to z wielu przyczyn, między innymi ze specyfiki reżimu politycznego w Polsce, w którym znalazło się nawet miejsce na kompromis z Kościołem katolickim, jak również na relatywnie duży udział sektora prywatnego w gospodarce. Przyczyniło się to do bardziej liberalnego podejścia partii rządzącej wobec intelektualistów. Również stosunkowo niezależna pozycja ośrodków uniwersyteckich pozwoliła na utrzymywanie żywego kontaktu z uniwersytetami na Zachodzie i kontynuację bogatej przedwojennej tradycji socjologii polskiej.

Jak podaje Bohdan Jałowicki (1998), w latach 1950–1975 rozwinęło się w Polsce pięć głównych nurtów socjologii miasta: 1) studia nad urbanizacją, 2) socjologia osadnictwa, (przede wszystkim nowych, wielkich osiedli mieszkaniowych), 3) socjologia zróżnicowań społecznych miast polskich (ekologia społeczna), 4) miejskie studia kulturowe i semiotyczne, 5) marksistowskie studia wytwarzania przestrzeni w miastach.

Chociaż niektórzy polscy autorzy uważają badania nad urbanizacją prowadzone w swoim kraju za całkowicie konwencjonalne, należy podkreślić, że wskazywały one na trzy cechy urbanizacji w Polsce, potwierdzające specyfikę procesów urbanizacyjnych w systemie socjalistycznym. Pierwszą z tych cech było zjawisko „ruralizacji” polskich miast, wywołanej niezwykle dużą migracją ze społeczności wiejskich do miast. Jak szacuje Włodzimierz Mirowski (1988), w latach 1946–1985 aż 6 mln osób wyemigrowało ze wsi do miast. Drugą cechą była suburbanizacja (*underurbanization*). Rozwój przemysłu w miastach i towarzyszący mu wzrost liczby miejsc pracy postępował znacznie szybciej niż wzrost liczby mieszkań czy infrastruktury miejskiej. Było to przyczyną wielu kryzysów miast polskich. Aby nadać temu zjawisku kontekst teoretyczny, B. Jałowicki zdefiniował te kryzysy – odwołując się do Marksa – jako „antagonizm pomiędzy produkcją i reprodukcją siły roboczej” (Jałowicki 1982, s. 91–99; 1998). Ostatnią z cech polskiej urbanizacji był kryzys regionalny wywołany szybkim rozwojem przemysłowym niektórych regionów i jednoczesnym pojawieniem się nowych obszarów peryferyjnych.

Tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej polscy socjologowie rozpoczęli badania nad społeczno-przestrzenną strukturą miast. Tutaj również tradycja narodowa odegrała znaczącą rolę. Już w 1938 r. Florian Znaniecki, będący w bliskim kontakcie ze szkołą chicagowską, opublikował studium *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*.

Pod koniec lat pięćdziesiątych polscy uczeni przeprowadzili badania ekologiczne w kilku miastach. Badania te jednakże pozostały praktycznie niez-

uważone przez większość socjologów zachodnich. Prace Janusza Ziółkowskiego (1960), Zygmunta Pióro (1962; 1982), Wacława Piotrowskiego (1966), Ewy Kaltenberg-Kwiatkowskiej (1973) miały nie tylko analityczny charakter, ale także zawierały wiele istotnych obserwacji i koncepcji teoretycznych. Zygmunt Pióro (1962; 1982) twierdził, że nawet w społecznościach, w których planowanie i decyzje biurokratyczne zastąpiły mechanizmy rynkowe, spontaniczne procesy społeczne mają silny wpływ na ekologię miast. Ta opinia była niezwykle ważna dla zrozumienia natury społeczeństw socjalistycznych w ogóle. Jednocześnie Pióro był także świadom faktu, iż w socjalizmie procesy ekologiczne przebiegają w sposób specyficzny.

Związek między socjologią i planowaniem miast był kolejnym zagadnieniem, które interesowało polskich socjologów. Większość z nich zgadzała się z koncepcją pewnego rodzaju planowania. Byli oni przekonani, iż ekologia społeczna uzupełniona funkcjonalistyczną teorią potrzeb ludzkich mogłaby być jedną z teoretycznych podstaw planowania miasta. Jednakże zdawali sobie jednocześnie sprawę z tego, że nawet w społeczeństwie opartym na państwowej własności środków produkcji, z silną koncentracją władzy politycznej w rękach rządu centralnego, planowanie ekonomiczne, regionalne czy planowanie miast nie są wyłącznym mechanizmem kształtowania społeczeństwa, regionów i miast. Socjologowie zwrócili uwagę na potrzebę badań i zrozumienia efektów nieplanowanych, spontanicznych procesów społecznych, które zmieniają wartości, preferencje i zachowania ludzi.

W tym kontekście studia kulturowe i semiotyczne w miastach przeprowadzone przez socjologów polskich mają znaczenie międzynarodowe. Aleksander Wallis opisał koncepcję obszarów kulturowych w miastach, która była podobna poniekąd do koncepcji obszaru naturalnego wypływającej z nurtu ekologii społecznej (1967; 1971; 1977). Połączył ją z symbolicznym interakcjonizmem. Według niego każde pokolenie próbuje wprowadzić do przestrzeni miasta symbole własnej kultury. Jego ciągły nacisk na symbole kulturowe był zrozumiały w kraju, w którym większość miast i ich tkanka symboliczna została tak dotkliwie zniszczona przez wojnę. Bohdan Jałowiecki po okresie ekologicznym skoncentrował się – pod wpływem prac francuskich semiologów – na połączeniu socjologii miasta z semiologią (1982). W udany sposób połączył on perspektywę strukturalistyczną i semiotyczną (Jałowiecki 1998).

Czeska socjologia miasta po drugiej wojnie światowej miała szansę na rozwinięcie swoich silnych przedwojennych tradycji. Podobnie jak w Polsce, również i tam od początku XX w. istniał silny kontakt z naukowcami z Uniwersytetu Chicagowskiego. Teorie opracowane przez szkołę chicagowską – szczególnie teoria Burgessa o rozwoju miast i procesach inwazji – były stosowane w szeroko zakrojonych badaniach nad suburbanizacją Pragi w latach trzydziestych (Ullrich 1938). Opublikowane rezultaty tych badań pozwoliły R.E. Dickinsonowi (1951) na sformułowanie opinii, iż Praga jest prawdopodobnie pierwszym miastem w Europie, w którym zastosowano podejście charakterystyczne dla ekologii społecznej. Zdenek Ullrich i jego koledzy uzupełnili

je studiami antropologicznymi nad zmieniającymi się wartościami i stylami życia w społecznościach podmiejskich. Po drugiej wojnie światowej przeprowadzono badania Brna, oparte na socjokulturowej tradycji tamtejszego uniwersytetu; wyniki tych badań jednakże nigdy nie zostały opublikowane. Likwidacja wydziałów socjologii na wszystkich uniwersytetach nastąpiła wkrótce po roku 1948; zaprzestano nie tylko wykładać socjologię, ale także na wiele lat zawieszono wszelkie badania społeczne miast. Socjologia miasta stała się częścią innych dyscyplin, takich jak higiena społeczna, demografia i geografia.

Pierwsze studium socjologii miasta zostało opublikowane pod koniec lat sześćdziesiątych przez Jiříego Musila; jego celem było odnowienie tradycyjnych związków ze szkołą chicagowską (Musil 1968). Później wielu innych autorów, takich jak P. Mateju, J. Večerník, H. Jerabek (1979), dodało ekologiczną czynnikową i analizę skupisk różnych kategorii społecznych w Pradze. Ukrytym celem tych badań było pokazanie, jak zmieniała się struktura społeczno-przestrzenna metropolii w czasie transformacji systemu gospodarczego i politycznego, jak utrzymują się odziedziczone struktury i jak powstają nowe, socjalistyczne typy zróżnicowania miejskiego. Ekologiczna analiza czynnikowa pokazała, że różnice pomiędzy poszczególnymi częściami Pragi w czasach socjalistycznych w porównaniu z okresem przedwojennym były w dużej mierze wywołane przez fazy w cyklach życia rodziny i poziom urbanizacji, a w znacznie mniejszej przez stratyfikację społeczną. Zatem niektóre tradycyjne formy segregacji społecznej straciły swoje znaczenie, podczas gdy inne, związane z planowaniem, nowym systemem osadnictwa i biurokratyzacją procesu decyzyjnego, zyskały na znaczeniu.

Badania analizujące proces urbanizacji – mimo iż były przeprowadzone dla celów planowania – w rzeczywistości odpowiedziały na pytanie polityczne: do jakiego stopnia urbanizacja w socjalizmie różni się od podobnych procesów w społeczeństwach gospodarki rynkowej. Wyniki tych badań pokazały także, iż socjalizm zmodyfikował „standardowy” proces urbanizacji, jaki istniał w warunkach kapitalizmu przemysłowego (Musil 1980; Musil, Rysavy 1983). Praga, podobnie jak inne stolice krajów socjalistycznych, rozwijała się wolniej niż podobne stolice państw Europy Zachodniej. Było to niewątpliwie efektem planowania. Miasta średniej wielkości i małe rozwijały się natomiast szybciej. W dużych miastach czeskich procesy suburbanizacji przebiegały znacznie wolniej niż w okresie przedwojennym czy w okresie powojennym w miastach zachodnioeuropejskich. W porównaniu z Europą Zachodnią procesy metropolizacji były opóźnione. Podobnie rzecz miała się z procesami polaryzacji – rozwój małych miasteczek w pobliżu dużych miast w systemie socjalistycznym był osłabiony. Wszystkie te modyfikacje były rezultatem planowania i stojącej za nim ideologii. Jednocześnie czeskie badania wskazywały wyraźnie na pewne podobieństwa w procesach urbanizacji w obu typach społeczeństw przemysłowych. Porównawcza socjologia miasta mogłaby zatem wnieść znaczący wkład do dyskusji o teorii konwergencji, gdyby zwrócono na nią większą

uwagę, szczególnie w latach sześćdziesiątych. Do podobnych wniosków dotyczących urbanizacji doszli również geografowie czescy pod kierownictwem Martina Hampla. Opisali oni rodzaj współczesnego ewolucjonizmu geograficznego (Hampl 1971).

Paradoksalnie, marksistowska analityczna socjologia miasta praktycznie nie istniała w Czechach. Większość badań marksistowskich w tej dziedzinie to normatywne teorie planowania miast lub eseje na temat teorii architektury.

Ważne bodźce do zrozumienia urbanizacji w różnych typach społeczeństw przyszły z Węgier. Tradycja, którą wykorzystało pokolenie węgierskich socjologów miasta lat sześćdziesiątych, różniła się od polskiej czy czechosłowackiej. Węgrzy znajdowali się pod wpływem marksizmu György Lukácsa, a jednocześnie koncepcji Karla Polanyiego (1957). Najważniejszym reprezentantem tego pokolenia był Ivan Szelényi. Jego wkład w socjologię miasta, szczególnie w część analizującą specyfikę natury urbanizacji socjalistycznej i dysproporcji miejskich w systemie socjalistycznym, jest prawdopodobnie najważniejszym osiągnięciem lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w krajach socjalistycznych.

Specyficzną cechą urbanizacji socjalistycznej stanowiła „ułamna urbanizacja” (Konrád, Szelényi 1977), co było w opinii Szelényiego „konsekwencją socjalistycznego typu struktury społecznej i ekonomicznej (...) Ułamna urbanizacja polega na tym, że rozwój populacji miejskiej postępuje wolniej niż wzrost liczby miejsc pracy w sektorze przemysłu i usług” (Szelényi 1969, s. 295). Jego zdaniem ułamna urbanizacja była bezpośrednim efektem socjalistycznej polityki ekstensywnej industrializacji, która oszczędzała na „bezproduktywnych” inwestycjach, takich jak mieszkalnictwo czy infrastruktura miejska.

Dysproporcje miejskie w socjalizmie były wywołane nie tradycyjnymi strukturami osadnictwa, korupcją czy złym planowaniem, ale nowymi mechanizmami alokacji mieszkań ustanowionymi przez socjalistyczną politykę. Badania nad nowymi osiedlami mieszkaniowymi w Budapeszcie, które Szelényi prowadził wraz z Györgym Konrádem w latach 1966–1967, dały nieoczekiwane wyniki. Mieszkania w tych nowych osiedlach, uważanych za lepsze miejsca zamieszkania, były przydzielane głównie socjalistycznym „wyższym klasom”, nie zaś rodzinom robotniczym. Wielu robotników musiało dojeżdżać do Budapesztu z okolicznych wsi. Najostrzejsza teza Szelényiego mówiła, że dysproporcje społeczne w miastach kapitalistycznych są rezultatem mechanizmów rynkowych, natomiast w krajach socjalistycznych są one efektem administracyjnego przydziału mieszkań (Szelényi 1983). Przyjął on zatem teorię „klas mieszkaniowych” Rexa i zmodyfikował ją na potrzeby społeczeństwa socjalistycznego.

W latach 1950–1975 nigdzie w Europie miasta nie rozwijały się tak szybko jak w ZSRR. Populacja radzieckich miast zwiększyła się z 50 mln w 1950 r. do 153 mln w 1975 r. Stało się tak nie tylko dzięki rozwojowi miast już istniejących, ale także dzięki powstaniu w tych latach dziesiątków nowych

miast. Z tak ekstensywną i szybką zmianą społeczną wiązały się jednak niezliczone problemy. Mimo to nigdy nie doszło do poważnej dyskusji publicznej na ten temat. Kwestię miast podjęto jedynie po rewolucji październikowej, w latach dwudziestych, kiedy to poszukiwano właściwej strategii rozwoju regionalnego i miejskiego. Dyskusje te zakończyły się jednak już w latach trzydziestych, kiedy Stalin wdrożył strategię przyspieszonej industrializacji wsi i kolektywizacji rolnictwa. Od zakończenia drugiej wojny światowej aż do początku lat siedemdziesiątych, ze względu na totalitarną naturę reżimu sowieckiego i ortodoksję ideologiczną w naukach społecznych, brak było jakichkolwiek badań nad miastami. Nieco lepsza była sytuacja radzieckiej geografii i nauk regionalnych. Jednocześnie kondycja społeczna, a szczególnie warunki mieszkaniowe, była w Związku Radzieckim fatalna. W miastach brakowało nie tylko mieszkań, ale także często podstawowej infrastruktury społecznej, zaś wiele nowych miast było jedynie rodzajem noclegowni. Warunki życia mieszkańców w miastach radzieckich były nieporównywalnie gorsze niż w miastach kapitalistycznego Zachodu.

Pewne zmiany nastąpiły w latach siedemdziesiątych. Autorzy rosyjscy opisują ten okres jako lata stagnacji i poszukiwań nowych bodźców. Mieli nadzieję na znalezienie ich również w sferze badań miast. W pierwszych pracach z zakresu socjologii miasta zawarta była krytyka ideologiczna Zachodu, szczególnie socjologii amerykańskiej (Yanitsky 1975). W czasach radzieckich była to często stosowana przez intelektualistów metoda, jeśli chcieli oni poddać dyskusji jakiś temat objęty zakazem.

Nowym bodźcem, dzięki któremu w latach siedemdziesiątych reżim Breżniewa chciał odnowić dynamikę radzieckiego społeczeństwa, stała się koncepcja rewolucji naukowo-technologicznej. Grupa socjologów miasta, geografów i architektów – którą nazwałbym koalicją zreformowanych marksistów i liberalnych intelektualistów – zaczęła przywiązywać coraz większą wagę do pozytywnych i innowacyjnych społecznych oraz kulturowych funkcji miasta (Akhiezer, Kochetkov et al. 1972). Opublikowali oni wiele studiów na temat urbanizacji społeczeństwa jako czynnika stymulującego rozwój nauki, gospodarki i życia społecznego. Autorzy ci używali idei „społecznych relacji w mieście” Karola Marksa jako relatywnie niezależnego wskaźnika zmiany społecznej. Według nich urbanizacja jest nie tylko efektem zmian w sferze sił produkcji, ale także zmian natury relacji społecznych.

Oleg Yanitsky (1972) akcentował w swoim prourbanizmie również rolę wyboru, selekcji, kontaktów społecznych, informacji i innowacji oraz „mobilności ludzkiej”. Wszystkie te zjawiska, jego zdaniem, występują w każdym z dużych miast. Według mnie, autorzy ci wysuwali argumenty wspierające potrzebę przekształcenia radzieckiego industrializmu sowieckiego – analogicznego do zachodniego fordyzmu – w postindustrializm. Co więcej, wspieranie urbanizacji, a co za tym idzie – rozwoju dużych miast stało się intelektualnym orężem w walce o liberalizację społeczeństwa radzieckiego. Nie dziwi zatem twarda krytyka, z jaką autorzy ci spotkali się w konserwatywnych kręgach akademickich swego kraju.

Socjologia miasta w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej po 1975 r.

W Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych okres po 1975 r. różnił się w sposób znaczący od poprzednich trzech powojennych dziesięcioleci. Wzrost gospodarczy w wyniku kryzysu naftowego osłabł na początku lat siedemdziesiątych, w większości krajów zachodnich odrzucona została keynesowska polityka gospodarcza, fordyzm dobiegał końca. Postępowała deindustrializacja starych regionów przemysłowych, przemysł zaczął przenosić się do krajów Trzeciego Świata (rozwijających się), postfordyzm zdobył dominującą pozycję w Stanach Zjednoczonych, później także w Europie. Ukształtował się nowy porządek technologiczny i ekonomiczny, a także polityczny i kulturowy. W Europie Zachodniej koncepcja państwa dobrobytu, znaczenie związków zawodowych oraz rola społeczeństwa obywatelskiego weszły w okres znaczących zmian.

Zmienił się również porządek miejski. W Stanach Zjednoczonych trwała silna suburbanizacja, a towarzyszyło jej zjawisko opisywane jako dezurbanizacja. Na początku lat siedemdziesiątych wiele miast amerykańskich i europejskich przeżyło kryzysy fiskalne, związane z ich problemami wewnętrznymi. Spadła liczba miejsc pracy oraz ludności, zaczęły one niszczyć zarówno w sensie fizycznym, jak i społecznym. Kryzysowi starych miast i regionów przemysłowych towarzyszył rozwój *Sunbelt Cities* (miast pasa słońca) w południowej części Stanów Zjednoczonych. W Europie Zachodniej z pewnym opóźnieniem i w nieco łagodniejszej formie obserwowano podobne procesy. Stara przemysłowa północ Niemiec zaczęła tracić dominującą pozycję ekonomiczną, podczas gdy południowe części kraju, jak np. Bawaria, rozwijały przemysł nowej generacji.

Style życia, systemy wartości, wzory kulturowe oraz cechy poznawcze społeczności amerykańskich i europejskich uległy znaczącej zmianie. Coraz bardziej istotną rolę w wielu sferach życia społecznego zaczął odgrywać postmodernizm. Socjologia miasta musiała dopasować się do tych zmian przez zmianę analizowanych problemów i wprowadzanie nowych orientacji teoretycznych.

Neoekologia amerykańska wydała swój ostatni produkt teoretyczny, książkę Amosa Hawleya (Hawley 1986). Neoekolodzy przeprowadzili wiele badań miast na południu USA, europejscy krytycy mieli jednakże wrażenie, iż nacisk, jaki Hawley kładł na funkcjonalizm ekologiczny, sprowadził socjologię miasta do rangi drugorzędnej nauki empirycznej. Badania neoekologów stały się, jak podsumowali W. Parker Frisbie i John D. Kasarda (1988), bardziej opisową geografią społeczną lub ekonomiczną niż socjologią miasta.

Wszystkie te osiągnięcia są również interesujące politycznie. Stało się zupełnie oczywiste, że ci wszyscy badacze, którzy zajęli się konsekwencjami kryzysów fiskalnych miast, dezindustrializacją i rozpadem starych miast przemysłowych, zmierzali w kierunku różnych wersji interpretacji neomarksistowskich

lub przynajmniej krytycznych wobec funkcjonowania amerykańskiego systemu politycznego i społecznego. Z kolei naukowcy koncentrujący się jedynie na badaniach *Sunbelt Cities* posługiwali się paradygmatami neoekologicznymi i akceptowali ówczesną formę amerykańskiej gospodarki rynkowej oraz systemu politycznego.

W przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, w Europie Zachodniej można było w ostatnich latach zaobserwować wzmożone zainteresowanie ekologią społeczną lub kontynuacjami tej orientacji. Nawet Peter Saunders, który przed piętnastu laty poddał silnej krytyce paradygmat ekologii społecznej, podsumował niedawno swój przegląd współczesnej socjologii miasta znaczącym stwierdzeniem: „Najważniejszą ideą Parka, koncepcją będącą niegdyś w centrum socjologii miasta, a która dziś jest często ignorowana albo wprost zapomniana, było założenie, iż systemy miejskie są modelowane częściowo pod wpływem procesów niezależnych od woli ludzkiej, które wyrażają jednocześnie wrodzone instynkty i wypracowaną logikę form przestrzeni. Za ciągłe ignorowanie tej koncepcji płacimy wysoką cenę” (Saunders 2001, s. 50). Saunders jest przekonany, że spontaniczne formowanie się obszarów naturalnych oparte na przesłankach etnicznych może być wyjaśnione w sposób doskonały przez czynniki socjobiologiczne. Koncentracja przestrzenna ludzi należących do tych samych grup kulturowych czy etnicznych jest według niego naturalnym następstwem potrzeby życia we względnie bezpiecznym środowisku. W podobny sposób inny socjolog brytyjski, Peter Dickens (1992; 1996), przyjął aksjomaty biotyczne ekologii społecznej Parka.

Prace J. Friedrichsa (1988; 1995), B. Hamma (1982a; 1996), J. Dangschaty (1985), U. Herlyna (1980) w Niemczech, jak również studia włoskich socjologów, takich jak G. Martinotti (1993), A. Mela (1991), czy socjologów czeskich (Musil 1988), wskazują, iż zainteresowanie socjologią miasta jest w Europie wciąż żywe.

Jednocześnie oczywiste jest, iż przed dwiema lub trzema dekadami rozpoczęła się w Europie Zachodniej „zmiana kulturowa”. Role i interesy ludzi, które wynikały jeszcze niedawno z ich miejsca w pionowej strukturze społecznej, straciły na znaczeniu, a ich życie stało się coraz bardziej zależne od przekonań, tożsamości i kultury. Ta transformacja doprowadziła do zmian w kulturze miast i została zauważona przez socjologów. W tym miejscu można przytoczyć tylko kilka ważniejszych nazwisk badaczy, którzy zaczęli patrzeć na miasta z tej nowej perspektywy. W Niemczech byli to: Hartmut Häusermann, Walter Siebiel (1987), Bernard Schäfers (1988), w Wielkiej Brytanii David Byrne (2001), W. Williamson (1982), we Francji zaś znacząca grupa antropologów miasta.

Po roku 1975 w amerykańskiej socjologii można wyróżnić cztery główne nurty: 1) szkołę regulacyjną, czasem nazywaną regulacyjnym marksizmem, 2) szkołę kalifornijską, 3) szkołę nierównomiernego rozwoju i globalizacji, 4) różne prądy zorientowane na kulturę miejską. Pierwsze dwie szkoły były bez wątpienia inspirowane europejskim neomarksizmem. Szkoła regulacji

sięgała korzeniami do myśli francuskiej lat siedemdziesiątych. W późnych latach siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych koncepcja regulacji została rozbudowana przez ekonomistów politycznych. Szkoła ta próbowała wyjaśnić niespójność pomiędzy kapitalistyczną tendencją niestabilności i zmiany – co już Max Weber określił jako zagrożenie kapitalizmu – oraz zdolnością tej formacji do stabilizacji gospodarki przez mechanizmy regulacyjne, takie jak normy prawne, zasady czy instytucje. Autorzy amerykańscy, np. Christine Boyer (1983) i Allen Scott (1988), badali relacje pomiędzy trzema sferami, które uważali za decydujące w regulacji: kapitałem, siłą roboczą i państwem. W celu opisanego modelu interakcji między tymi trzema elementami wprowadzili oni pojęcia „reżimu akumulacji” i „modelu regulacji”. Znajdując się pod wpływem silnej tradycji radykalnych socjologów amerykańskich C.W. Millsa (1956) i F. Huntera (1953), przedstawiciele tej szkoły podkreślali rolę władzy politycznej, a szczególnie państwa. Miasta są formowane nie tylko przez reżimy akumulacji ekonomicznej, ale także w znaczącym stopniu przez decyzje podejmowane na szczeblu państwowym, pełniące funkcje regulujące i stabilizujące.

Korzenie neomarksistowskie, np. teorię miejskich ruchów społecznych Castellsa czy koncepcje przestrzeni Lefebvre'a, można odnaleźć również w pracach szkoły kalifornijskiej, reprezentowanej przez ekonomistę o szerokich zainteresowaniach socjologicznych – Davida Gordona (1984) będącego przedstawicielem orientacji konfliktowej tej szkoły – oraz socjologów Johna Logana i Harveya Molotcha (1987), reprezentantów jej orientacji rynkowej. Szkoła kalifornijska stara się, ogólnie rzecz biorąc, zrozumieć miasto jako produkt interakcji pomiędzy czynnikami przestrzennymi współczesnej gospodarki kapitalistycznej, takimi jak rynek ziemi czy rynek pracy.

Teoria nierównomiernego rozwoju i globalizacji jest rdzeniem zarówno amerykańskiej, jak i europejskiej trzeciej szkoły, współczesnej socjologii miasta. Jest to szybko rozrastająca się dziedzina, jednakże napotyka ona pewne trudności natury pojęciowej (King 1991; Knox, Taylor 1995). Badania skutków globalizacji w miastach dały, jak wskazuje Saskia Sassen (1991; 2001) nową perspektywę. Stawiają one pytanie o nowe przejawy nierówności społecznej. Teoria nierównomiernego rozwoju i globalizacji jest w pewnym sensie podobna do koncepcji regulacji wysuniętej przez szkołę kalifornijską. Według niej obszary pomiędzy miastami, podobnie jak i struktury wewnątrzmijskie, są przestrzennym wyrazem współczesnych procesów akumulacji kapitału oraz rywalizacji między jego różnymi formami. Nowym elementem jest nacisk kładziony na międzynarodowy podział pracy. Koncentracja instytucji finansowych decydujących o światowym przepływie kapitału w kilku metropoliach globalnych w połączeniu z procesami globalizacji zainspirowała ekonomistów, geografów, jak również niektórych socjologów, do studiów nad efektami globalizacji w miastach. W ich opinii globalizacja jest jednym z najsilniejszych procesów zmieniających gospodarczą, społeczną i przestrzenną strukturę współczesnych miast. Analizują oni również efekt procesów

globalizacji w powoli powstającym systemie światowym oraz nową hierarchię miast. Obszar zainteresowania tej dziedziny szybko się rozszerza, a kierunek badań wskazują głównie ekonomiści, regionaliści i geografowie. Naukowcy ci są bardziej zainteresowani globalizacją, systemami miejskimi i zależnościami pomiędzy miastami globalnymi, mniej zaś – lub wcale – relacjami społecznymi, wspólnotami ludzkimi lub zmianami wartości wynikającymi z globalizacji gospodarki, polityki i kultury.

Ostatnie prace Manuela Castellsa (1989) i Petera Halla (Castells, Hall 1994) mogą być uznane za część tego szeroko pojmowanego nurtu. Dokonane przez Castellsa rozróżnienie między przestrzenią przepływów i przestrzenią miejsc jako dwóch zasadniczo różnych od siebie modeli przestrzeni społecznej, jak również dwóch różniących się sił modelujących wewnętrzne struktury miast naszych czasów, jest o wiele bardziej znaczące niż wiele koncepcji wysuwanych przez autorów skoncentrowanych głównie na podejściu ekonomicznym. Castells zdaje sobie sprawę z ryzyka społecznego, wynikającego z efektów stosowania nowoczesnych technologii informacyjnych i procesów globalizacji. Mogą one, według niego, podzielić miasta, a nawet państwa, na te, które będą się wciąż bogaciły, i na takie, które z czasem będą stawały się coraz uboższe.

Czwarta perspektywa socjologii miasta, która zdobyła znaczącą pozycję w ostatnich dwóch dekadach, próbuje interpretować interakcje pomiędzy kulturą, przestrzenią i miejscem. O ile „stara socjologia miasta” musiała się liczyć z niebezpieczeństwem nadmiernego akcentowania roli wewnętrznych struktur miasta, o tyle „nowa socjologia miasta” i powstałe na jej podstawie szkoły neomarksistowskie muszą liczyć się z czymś zupełnie przeciwnym. Koncentrują się one na wyjaśnianiu zmian zachodzących w miastach, łącząc je z procesami makroekonomicznymi kraju lub tendencjami globalnymi do tego stopnia, że zmieniają socjologię miasta w rodzaj instytucjonalnej analizy ekonomicznej miast. To właśnie uważane jest za piętę achillesową tychże szkół. Ich jednostronne podejście do tematu wywołało uzasadnioną krytykę ze strony Michaela Petera Smitha: „(...) strategie akumulacji według logiki kapitalistycznej, struktury i aktorzy, do których wielu socjologów miasta przywiązuje tak dużą wagę, nie są istotą, a niekiedy nawet najważniejszymi czynnikami kształtującymi życie w mieście. Ważny, jeśli nie kluczowy, jest wpływ przeciętnych kobiet i mężczyzn – ich wartości, intencji, codziennych czynności i działań zbiorowych – na konstrukcję społeczną życia miejskiego” (Smith 2001, s. 6). W znacznej mierze ta zorientowana kulturowo szkoła powraca do idei wyrażanych wiele lat temu przez H. Gansa, a do pewnego stopnia także do koncepcji szkoły chicagowskiej.

Rosnące zainteresowanie zjawiskami kulturowymi, na które wskazuje rozwój antropologii miasta, semiotyki miasta i innych dyscyplin-hybryd, jest rezultatem interesującego połączenia intelektualnego. Utworzone ono zostało z jednej strony przez uczonych badających styl życia i wartości wyrażane przez ludzi oraz symboliczne znaczenia przypisane do części miast, jako zapis etnicznych, kulturowych i innych grup miejskich, z drugiej zaś strony przez uczonych

badających strukturę przestrzenną miast, wykorzystujących podejście ekologiczne. Perspektywa kulturowa była wsparta pewnymi nieprzewidywalnymi efektami zmian makroekonomicznych. W tym sensie postfordyzm przyniósł paradoksalne konsekwencje. Pobudził on różnorodność kulturową i rozwój nowych subkultur miejskich oraz stylów życia, które często charakteryzują nisze przestrzenne. David Byrne (2001) zwrócił uwagę również na fakt, iż część zmian makroekonomicznych, np. rozwój przemysłu kulturalnego i przekształcenie kultury w pewien rodzaj dobra, spowodowała wzrost zainteresowania kulturą u socjologów miasta. Podobne efekty mogą być związane ze wzrostem turystyki miejskiej, na co wskazuje szybko rosnąca liczba miast przekształconych w „miasta turystyczne”, jak te analizowane przez Dennis R. Judd i Susan S. Fainstein (1999). Transformacjom tym często towarzyszą napięcia pomiędzy powstającym przemysłem turystycznym a innymi, bardziej tradycyjnymi funkcjami miasta, na co wskazują badania współczesnej Pragi przeprowadzone przez Lily Hoffman i Jiříego Musila (1999). Rosnące znaczenie czynników kulturowych znajduje również potwierdzenie w kilku monografiach poświęconych dzielnicom miast takim jak Soho w Nowym Jorku (Zukin 1988) albo centrom handlowym (Garreau 1992). Wszystkie one pokazują powstawanie nowych typów miejskich obszarów kulturowych. Sukces monografii poświęconych miastom, jak np. pracy Mike'a Davisa o Los Angeles (1990), jest najlepszym dowodem na to, iż wciąż wzrasta zainteresowanie różnicami między miastami. Otwartość na te różnice stała się również jednym z bodźców do prowadzenia badań nad regionalnymi typami miast. Zainteresowanie kulturowymi aspektami socjologii było również podsycane przez wyniki badań miejskich prowadzonych w kulturach odmiennych od zachodniej. Wskazują one, jak podaje Ulf Hannerz, na „(...) wzajemną zależność między wpływami międzynarodowymi i lokalnymi siłami zróżnicowania społecznego i przestrzennego” (Hannerz 2001).

Kilka słów o współczesnej socjologii miasta w krajach Europy Środkowej i Wschodniej

W krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz byłego Związku Radzieckiego pod koniec dwudziestego stulecia można wyróżnić podział na dwa okresy. Pierwszy z nich obejmował czasy realnego socjalizmu, drugi był okresem przejściowym od socjalizmu do kapitalizmu. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte były czasem stagnacji gospodarczej i napięć społecznych w całym bloku wschodnim. Wszędzie, poza obszarem Wschodnich Niemiec, spadała liczba budowanych mieszkań, wzrost miast był zaś minimalny.

Czas do 1989 r. charakteryzowała niepewność i poszukiwanie metod wyjścia z kryzysu. Stagnacji uległa socjologia miasta, żadne nowe teorie nie były publikowane. Dyscyplina się nie rozwijała. Sytuacja w Polsce i na Węgrzech była nieco lepsza niż w innych krajach socjalistycznych, głównie dzięki kontynuowaniu dotychczasowych osiągnięć. Regularne polsko-niemieckie seminaria

dotyczące socjologii miasta (Hamm 1982b; Hamm, Jałowiecki 1983), na które później zapraszani byli również socjologowie czescy i słowaccy, potwierdzają istnienie tego nurtu.

Upadek systemu po 1989 r. oraz polityczna i ekonomiczna transformacja miały zdecydowany wpływ na systemy miejskie. Odnowienie mechanizmów rynkowych, prywatyzacja, zmiany w polityce osadnictwa, rosnąca decentralizacja i wzrastająca rola samorządów, ograniczenia planowania regionalnego i planowania miast zaczęły stopniowo zmieniać strukturę wewnętrzną miast i systemów miejskich w ogóle. Należy podkreślić, że w zasadzie przebiegały wówczas jednocześnie dwie rewolucje. Pierwszą z nich było niezwykle szybkie przejście od gospodarki planowej do gospodarki rynkowej. Drugą – zmiany zachodzące na skutek globalizacji ekonomicznej. Była to zatem nie zwykła „restauracja”, przez powrót do przerwanej ścieżki rozwoju, jak wskazywali na początku niektórzy zachodni badacze, ponieważ w rzeczywistości transformacja ta polegała na zaszczerpieniu najnowszych form globalnej gospodarki w społeczeństwach, które przez wiele dekad żyły w warunkach zupełnie różnych od tych na Zachodzie. Co więcej, każdy z krajów cechowała specyfika własnej odmiany systemu socjalistycznego, jak również odmienna historia sprzed czasów socjalizmu.

Pierwsze analizy (Enyedi 1995; 1998; Hampl 1999; Musil 1993; Andrusz, Harloe, Szelényi 1996) wskazywały jednakże na pewne wspólne elementy przekształceń miast. Mogą one być podsumowane w następujących punktach: 1) koniec planowanej urbanizacji i redukcja polityki redystrybucji regionalnej zaowocowały wzrostem polaryzacji, 2) postępująca decentralizacja prowadziła do zwiększonej zależności pojedynczych miast od ich własnego potencjału ekonomicznego i społecznego, 3) stolice wszystkich krajów postkomunistycznych rozwijają się szybciej niż w przeszłości i szybciej niż inne miasta, a ich funkcja „drzwi na świat” znacznie się wzmocniła, 4) miasta położone w zachodnich częściach krajów oraz znajdujące się przy głównych szlakach komunikacyjnych prowadzących na zachód Europy rozwijają się znacznie szybciej niż te w regionach wschodnich, 5) depopulacja obszarów wiejskich zwalnia, rejestrowany jest także wzrost liczby ludności w gminach sąsiadujących z dużymi miastami, a zatem procesy suburbanizacji ulegają przyspieszeniu, 6) stare regiony i miasta przemysłowe przeżywają okres długookresowego kryzysu.

Ważniejsze – a z teoretycznego punktu widzenia również ciekawsze – są różnice wywołane różnymi sposobami prywatyzacji, rozwojem przemysłu i usług, polityki społecznej, szczególnie mieszkaniowej i – co równie ważne – tradycją kulturową. Analiza tych różnic przeprowadzona w przyszłości bez wątpienia wzbogaci teorię socjologii miasta.

Wydarzenia, które miały miejsce na ziemiach czeskich w ciągu ostatnich 50 lat, były właściwie wyjątkowym eksperymentem socjologicznym. Miasta w tym rozwiniętym przemysłowo kraju, które do wybuchu drugiej wojny światowej rozwijały się w warunkach standardowej gospodarki rynkowej

i demokracji, po drugiej wojnie światowej zaczęły zmieniać się pod wpływem socjalizmu i funkcjonowały w tym systemie przez 40 lat. Po 1989 r. stały się one częścią szybko globalizującego się kapitalizmu. Niewiele jest miejsc na świecie, w których teorie współczesnej socjologii miasta mogłyby zostać lepiej sprawdzone w badaniach.

Wszystkie europejskie kraje postkomunistyczne są społecznymi laboratoriami, a analiza ich rozwoju miejskiego mogłaby w sposób znaczący przyczynić się do postępu dyscypliny. Wymagałoby to od socjologów z tej części Europy bardziej kompletnej wiedzy na temat teorii zachodnich, jak również zacięcia i wsparcia finansowego, niezbędnego do przeprowadzenia głębszych badań. Od zachodnich socjologów z kolei wymagałoby to większego zainteresowania, jak również zrozumienia faktu, iż Europa Środkowa i Wschodnia to jeden z najważniejszych obszarów transformacji miejskich, co z kolei umożliwiłoby im pełniejsze zrozumienie ich własnej sytuacji i problemów.

Podsumowanie

Pięćdziesięcioletni okres rozwoju socjologii miasta, który w tym artykule próbowałem prześledzić, był czasem relatywnego powodzenia dyscypliny, z której udało się wykluczyć jednostronne podejścia teoretyczne i znaleźć doskonalsze sposoby interpretacji. W pierwszej fazie tego okresu uczeni wciąż koncentrowali swoje wysiłki na odkrywaniu nieznanymi jeszcze zjawisk miejskich. Poświęcali energię głównie opisywaniu miast i regionów miejskich, jak również próbowali zrozumieć zasady rządzące strukturami miast. Szukali wzorców przestrzennych, jednocześnie próbując interpretować delikatną tkankę społeczną i kulturową określonych części miasta. Konstruowanie modeli wzrostu miejskiego było także jedną z ważniejszych części ich aktywności badawczej. Wyjaśniając miejskie wzorce społeczno-przestrzenne, opierali się bardziej na ekologii niż na kulturze. Stopniowo jednak porzucali ekologiczną optykę i zastępowali ją ekonomicznym i strukturalnym podejściem funkcjonalistycznym. Ogólnie rzecz ujmując, stworzyli oni wizję miasta jako relatywnie niezależnego podmiotu.

W drugiej fazie socjologowie miasta próbowali wyjaśnić struktury miejskie, które zostały odkryte. Tutaj do nauki włączały się także poglądy polityczne. Używano rywalizujących ze sobą teorii, np. neomarksistowskiej, neoweberskiej, neoekologicznej, a także teorii kulturowych. Nacisk, jaki kładziono na klasyczne wyjaśnianie struktur miejskich i procesów, sprawiał, że miasto było pojmowane głównie jako produkt, jako zmienna zależna. Zainteresowanie odkrywaniem nowych elementów samego miasta osłabło, uczeni zaś skoncentrowali się na analizowaniu sił i mechanizmów społecznych, np. na gospodarce i władzy. Odkryto wiele nieznanymi cech wspólnych i interakcji pomiędzy miastem a społeczeństwem. Na skutek takiego podejścia miasto zaczęło się jednak „zatracać” w społeczeństwie. W społeczeństwie w pełni zurbanizowanym – w nawiązaniu do tych koncepcji – socjologia miasta równała się socjologii ogólnej. Zanikanie przestrzeni jako integralnego

elementu społeczeństwa było jednym z najważniejszych efektów tego podejścia. Podczas gdy w pierwszej fazie nacisk kładziony był na zbieranie informacji i statystykę, ulepszanie metod oraz technik badawczych, w drugiej fazie naukowcy koncentrowali się na tworzeniu teorii.

Każda ze sformułowanych w drugim okresie teorii objaśniających w przypadku jednostronnego jej stosowania, osiągała granicę redukcjonizmu i teorii jednoprzyczynowej. W tej trzeciej fazie niektórzy socjologowie miasta zaczęli wdrażać pluralistyczną koncepcję miasta. Miasto zaczęło rozumieć jako społeczność połączoną z określoną przestrzenią, jak również ze społecznością narodową i globalną. Koncepcja przestrzeni czasu i koncepcja osadnictwa powróciły do łask. Osiedla ludzkie były traktowane jako miejsca obdarzone znaczeniem i tożsamością, i w związku z tym miasta przestały „zatracać się” w społeczności. Jednocześnie pozostała świadomość istnienia bliskich związków ze społeczeństwem. W trakcie tej ostatniej fazy zaobserwowano wzrastające zainteresowanie typologią miast. Miasta rozumiano również jako aktywny czynnik wpływający na społeczeństwo. Są one więc nie tylko odbiorcami impulsów zewnętrznych. Głównymi wymiarami analitycznymi pluralistycznej metodologii miejskiej są ekonomia, władza, struktura społeczna, kultura i środowisko. Decydującym elementem miejskiej struktury społecznej dla większości współczesnych socjologów pozostaje zaś wielość typów nierówności w przestrzeni miast.

Literatura

- Akhiezer, A.S., Kochetkov A.V., 1972, „Urbanization and Intensification of Production in the USSR” (w:) Y.L. Pivovarov (red.), *Problems of Modern Urbanization*, Moskwa: Statistika.
- Andrusz G., Harloe M., Szelényi I. (red.), 1996, *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*, Oxford–Cambridge: Blackwell.
- Atteslander P., Hamm B., 1974, „Grundzüge einer Siedlungssoziologie” (w:) P. Atteslander, B. Hamm (red.), *Materialien zur Siedlungssoziologie*, Köln: Kiepenheuer und Witsch, s. 11–32.
- Bahrtdt H.P., 1961, *Die moderne Grosstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau*, Reinbek: Rowohlt.
- Bahrtdt H.P., 1968, *Humaner Städtebau*, Hamburg: Christian Wegner Verlag.
- Berndt H. et al., 1968, *Architektur als Ideologie*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Berndt H., 1978, *Die Natur der Stadt*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Bodnár J., 2001, *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bogue D., 1949, *The Sociology of Urban Regions*, New York: Appleton-Century-Crofts.
- Boyer C., 1983, *Dreaming the Rational City. The Myth of American City Planning*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.

- Burgess E., Bogue D., 1967, *Urban Sociology*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Byrne D., 2001, *Understanding the Urban*, Houndmills, Basingstoke, Hamp.: PALGRAVE.
- Castells M., 1973, *La question urbaine*, Paris: Françoise Maspero.
- Castells M., 1983, *The City and the Grassroots*, London: Edward Arnold.
- Castells M., 1989, *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford: Blackwell Publishers Inc.
- Castells M., Hall P., 1994, *Technopoles of the World: the Making of Twenty-First Century Industrial Complexes*, London: Routledge.
- Chombart de Lauwe P.H. et al., 1952, *Paris et l'agglomération parisienne*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Dangschat J., 1985, *Soziale und räumliche Ungleichheit in Warschau*, Hamburg: Christians.
- Davis M., 1990, *City of Quartz*, London: VERSO.
- Dickens P., 1992, *Society and Nature*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Dickens P., 1996, *Reconstructing Nature*, London: Routledge.
- Dickinson R.E., 1951, *The West European City*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Duncan O.D. et al., 1960, *Metropolis and Region*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Duncan O.D., Schnore L.F., 1959, „Cultural, Behavioral, and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization”, *American Journal of Sociology*, nr 65, s. 132–146.
- Elias N., 1969, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern: Verlag Francke AG.
- Elias N., 1969, *Die höfische Gesellschaft*, Darmstadt-Neuwied: Heemann Luchterhand Verlag.
- Enyedi G., 1995, „The Transition of Post-Socialist Cities”, *European Review*, nr 3 (2), s. 171–182.
- Enyedi G., 1998, „Transformation in Central European Postsocialist Cities” (w:) G. Enyedi (red.), *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Frankenberg R., 1966, *Communities in Britain. Social Life in Town and Country*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Friedrichs J., 1973, *Methoden empirischer Forschung*, Reinbek: Rowohlt.
- Friedrichs J., 1977, *Stadtanalyse. Soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Friedrichs J., 1988, „Stadtsoziologie – wohin” (w:) J. Friedrichs (red.), *Soziologische stadtforschung*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Friedrichs J., 1995, *Stadtsoziologie*, Opladen: Leske + Budrich.
- Frisbie W.P., Kasarda J., 1988, „Spatial Processes” (w:) N.J. Smelser (red.), *Handbook of Sociology*, Newbury Park: Sage Publications, s. 629–666.
- Gans H.J., 1962, *The Urban Villagers*, New York: Free Press.
- Gans H.J., 1968a, *The Levitowners*, London: Allen Lane.

- Gans H.J., 1968b, „Urbanism and Suburbanism as Ways of Life” (w:) R.E. Pahl (red.), *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon Press, s. 95–118.
- Garreau J., 1992, *Edge City*, New York: Doubleday.
- Gasparini A. et al., 1979, *Spazi sociali tra quartiere e città*, Udine: Editrice Grillo.
- Glass R., 1968, „Urban Sociology in Great Britain” (w:) R.E. Pahl (red.), *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon Press, s. 47–73.
- Gleichmann P., 1963, *Sozialwissenschaftliche Aspekte der Grünplanung in der Grosstadt*, Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Gleichmann P., 1964, „Soziologische Bemerkungen zur Anpassung der Wohnung an den Menschen”, *Bundesarbeitsblatt*, nr 1, s. 18–29.
- Gordon D., 1984, „Capitalist Development and The History of American Cities” (w:) W.K. Tabb, L. Sawers (red.), *Marxism and the Metropolis*, New York: Oxford University Press.
- Halbwachs M., 1946, *Morphologie sociale*, Paris: Libraire Armand Colin.
- Hamm B., 1977, *Die Organisation der städtischen Umwelt. Ein Beitrag zur Sozialökologischen Theorie der Stadt*, Frauenfeld, Stuttgart: Verlag Huber.
- Hamm B., 1982a, „Social Area Analysis and Factorial Ecology: A Review of Substantive Findings” (w:) G.A. Theodorson (red.), *Urban Patterns. Studies in Human Ecology*, University Park: Pennsylvania State University Press, s. 316–337.
- Hamm B., 1982b, *Urban and Regional Sociology in Poland and West Germany. Proceedings of the First Polish-German Symposium, Bad Homburg*, Bonn: Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung.
- Hamm B., 1996, *Siedlungs-, Umwelt- und Planungssoziologie. Ökologische Soziologie Band 2*, Opladen: Leske + Budrich.
- Hamm B., Jałowiecki B., 1983, *Urbanism and Human Values. Proceedings of the Second Polish-German Symposium on Urban and Regional Sociology*, Kazimierz Dolny–Bonn: Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung.
- Hampel M., 1971, *The Theory of Complexity and Differentiation of the World*, Prague: Charles University Press.
- Hampel M. et al., 1999, *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*, Prague: Faculty of Sciences.
- Hannerz U., 2001, „City” (w:) A. Kuper, J. Kuper (red.), *The Social Science Encyclopedia*, London: Routledge, s. 86–88.
- Harloe M. (red.), 1977, *Captive Cities*, Chichester: John Wiley.
- Harvey D., 1973, *Social Justice and the City*, London: Edward Arnold.
- Harvey D., 1982, *The Limits to Capital*, Oxford: Blackwell.
- Häussermann H., Siebel W., 1987, *Neue Urbanität*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Hawley A.H., 1986, *Human Ecology. A Theoretical Essay*, Chicago: Chicago University Press.
- Herlyn U. (red.), 1974, *Stadt- und Sozialstruktur. Arbeiten zur sozialen Segregation, Ghettobildung und Stadtplanung*, München: Nymphenburger Verlagshandlung.

- Herlyn U., 1980, *Grosstadtstrukturen und ungleiche Lebensbedingungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt/M.: Campus.
- Herlyn U., 1989, „Der Beitrag der Stadtsoziologie: Ein Rückblick auf die Forschungsentwicklung” (w:) J.J. Hesse (red.), *Kommunalwissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, s. 359–385.
- Hoffman L., Musil J., 1999, „Culture Meets Commerce: Tourism in Postcommunist Prague” (w:) D.R. Judd, S.S. Fainstein (red.), *The Tourist City*, New Haven–London: Yale University Press.
- Hunter F., 1953, *Community Power Structure*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Jałowiecki B., 1982, „Proces waloryzacji przestrzeni” (w:) Z. Pióro (red.), *Przestrzeń i Społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Jałowiecki B., 1998, „Socjologia miasta” (w:) Z. Krawczyk, K. Sowa (red.), *Socjologia w Polsce*, Rzeszów: Wyd. WSP, s. 221–239.
- Jałowiecki B., 1999, *Metropolie*, Białystok: WSFiZ.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Judd D.R., Fainstein S.S., 1999, *The Tourist City*, New Haven–London: Yale University Press.
- Kaltenberg-Kwiatkowska E., 1973, *Przeobrażenia struktury społeczno-przestrzennej miasta pod wpływem uprzemysłowienia*, Warszawa: PAN.
- King A.D., 1991, *Global Cities: Post-Imperialism and the Internalization of London*, London: Routledge.
- Knox P.L., Taylor P.J. (red.), 1995, *World Cities in a World – System*, Cambridge: Cambridge University Press.
- König R., 1958, *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde*, Reinbek: Rowohlt.
- Konrád G., Szelényi I., 1977, „Social conflicts of under-urbanization” (w:) M. Harloe (red.), *Captive Cities*, Chichester: John Wiley, s. 157–174.
- Lefebvre H., 1968, *Le droit à la ville*, Paris: Anthropos.
- Lefebvre H., 1972, *La pensée marxiste et la ville*, Paris: Castermann.
- Lefebvre H., 1977, „Reflections on the Politics of Space” (w:) R. Peet (red.), *Radical Geography*, Chicago: Maaroufa Press.
- Logan J., Molotch H., 1987, *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*, Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- Lojkin J., 1976, „Contribution to a Marxist Theory of Capitalist Urbanisation” (w:) C.C. Pickvance (red.), *Urban Sociology. Critical Essays*, London: Tavistock Publications, s. 119–146.
- Mann P., 1965, *An Approach to Urban Sociology*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Martindale D., 1958, „Prefatory Remarks: The Theory of the City” (w:) M. Weber, *The City*, New York: The Free Press, s. 9–62.

- Martinelli F., 1974, *Le società urbane. Problemi e studi di sociologia*, Milano: F. Angeli.
- Martinotti G., 1967, *Città e analisi sociologica*, Milano: Marsilio.
- Martinotti G., 1993, *Metropoli. La nuova morfologia sociale della città*, Bologna: Mulino.
- Mateju P., Večerník J., Jerábek H., 1979, „Social Structure, Spatial Structure and Problems of Urban Research: The Example of Prague”, *International Journal of Urban and Regional Research*, nr 3 (2), s. 181–200.
- Mela A., 1991, „Paradigmi teoretici e metodologie nel filone ecologico della Sociologia urbana” (w:) P. Petsimeris (red.), *Le trasformazioni sociali dello spazio urbano. Versa una nuova geografia della città europea*, Bologna: Pàtron Editore, s. 61–83.
- Mellor R.J., 1977, *Urban Sociology in an Urbanized Society*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Mills C.W., 1956, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press.
- Mingione E. et al., 1972, *Città e Conflitto Sociale*, Milano: Feltrinelli.
- Mirowski W., 1988, „Rola migracji w procesach urbanizacji kraju” (w:) B. Jałowicki, E. Kaltenberg-Kwiatkowska (red.), *Procesy urbanizacji i przekształcenia miast w Polsce*, Wrocław: Ossolineum, s. 29–44.
- Musil J., 1968, „The Development of Prague’s Ecological Structure” (w:) R.E. Pahl (red.), *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon Press, s. 232–259.
- Musil J., 1980, *Urbanization in Socialist Countries*, Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Musil J., 1988, „Der Status der Sozialökologie” (w:) J. Friedrichs (red.), *Soziologische Stadtforschung*, Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 18–34.
- Musil J., 1993, „Changing Urban Systems in Post-Communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction”, *Urban Studies*, nr 30 (6), s. 899–905.
- Musil J., Rysavy Z., 1983, „Urban and Regional Processes under Capitalism and Socialism: A Case Study from Czechoslovakia”, *International Journal of Urban and Regional Research*, nr 7 (4), s. 495–527.
- Ossowski S., 1946, „Urbanistyka i socjologia”.
- Paddison R. (red.), 2001, *Handbook of Urban Studies*, London: Sage.
- Pahl R.E., 1964, *Urbs in Rure*, London: London School of Economics and Political Science, *Geographical Papers*, nr 2.
- Pahl R.E., 1968, *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon Press.
- Pahl R.E., 1970, *Whose City? And Other Essays on Sociology and Planning*, London: Longman.
- Pahl R.E., 1977, „Managers, Technical Experts and the State: Forms of Mediation, Manipulation and Dominance in Urban and Regional Development” (w:) M. Harloe (red.), *Captive Cities: Studies in the Political Economy of Cities and Regions*, London: John Wiley, s. 49–60.
- Pickvance C.C., 1976, „Introduction: Historical Materialist Approaches to Urban Sociology” (w:) C.C. Pickvance (red.), *Urban Sociology: Critical Essays*, London: Tavistock Publications, s. 1–32.

- Piotrowski W., 1966, *Spoleczno-przestrzenna struktura m. Łodzi. Studium Ekologiczne*, Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Pióro Z., 1962, *Ekologia społeczna w urbanistyce*, Warszawa: Arkady.
- Pióro Z., 1977, *Procesy rozwojowe aglomeracji*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Pióro Z., 1982, „Główne nurty ekologii społecznej” (w:) Z. Pióro (red.), „Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej”, Warszawa: Książka i Wiedza, s. 7–51.
- Pivarov Y.L., 1972, „Modern urbanization: Its Nature, Factors and Specific Features of Studies” (w:) Y.L. Pivarov (red.), *Problemy sovremennoy urbanizatsii*, Moskwa: Statistika, s. 9–32.
- Pivarov Y.L., 1977, *Sovremennaya urbanizatsia*, Moskwa: Statistika.
- Polanyi K., 1957, „The Economy as Instituted Process” (w:) K. Polanyi et al. (red.), *Trade and Market in Early Empires*, New York: The Free Press, s. 12–20.
- Preceteille E., 1973, *La Production des Grands Ensembles*, Paris: Mouton.
- Reissman L., 1964, *The Urban Process. Cities in Industrial Societies*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Rex J., 1968, „The Sociology of a Zone of Transition” (w:) R.E. Pahl (red.), *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon Press, s. 211–231.
- Rex J., Moore J., 1967, *Race, Community and Conflict*, London: Oxford University Press.
- Sassen S., 1991, *The Global City. New York, London, Tokyo*, Princeton: Princeton University Press.
- Sassen S., 2001, „Cities in the Global Economy” (w:) R. Paddison, *Handbook of Urban Studies*, London: Sage, s. 256–272.
- Saunders P., 1981, *Social Theory and the Urban Question*, New York: Holmes and Meier Publishers.
- Saunders P., 2001, „Urban Ecology” (w:) R. Paddison (red.), *Handbook of Urban Studies*, London: Sage, s. 36–51.
- Schäfers B., 1970, „Soziologie als missdeutete Stadtplanungswissenschaft”, *Archiv für Kommunalwissenschaften*, nr 9 (2), s. 240–259.
- Schäfers B., 1988, „Stadt und Kultur” (w:) J. Friedrichs, *Soziologische Stadtforschung*, Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 95–110.
- Schäfers B., 1989, „Stadt- und Regionalsoziologie: Ausgewählte neuere Ansätze” (w:) J.J. Hesse (red.), *Kommunalwissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland*, Baden-Baden: Nomos, s. 387–407.
- Scott A.J., 1988, *New Industrial Spaces: Flexible Production, Organization and Regional Development in North America and Western Europe*, London: Pion.
- Shevky E., Bell W., 1955, *Social Area Analysis*, Stanford: Stanford University Press.
- Smith M.P., 2001, *Transitional Urbanism. Locating Globalization*, Malden, Mass.: Blackwell.
- Soja E.J., 1989, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.

- Strassoldo R., 1990, „The Social Construction and Sociological Analysis of Space” (w:) B. Hamm, B. Jałowiecki (red.), *The Social Nature of Space*, Warszawa: PWN, s. 19–47.
- Szelényi I., 1983, *Urban Inequalities under State Socialism*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- Szelényi I., Konrád G., 1969, *Az új lakótelepek szociológiai problémái*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Theodorson G.A. (red.), 1961, *Studies in Human Ecology*, Evanston–New York: Harper and Row.
- Ullrich Z. (red.), 1938, *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*, Prague: Verlag der Revue Soziologie und Soziale Probleme.
- Wagner P., 2001, *A History and Theory of the Social Sciences*, London: Sage.
- Wallis A., 1967, *Socjologia wielkiego miasta*, Warszawa: Omega.
- Wallis A., 1971, *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, Warszawa: PIW.
- Wallis A., 1977, *Miasto i przestrzeń*, Warszawa: PWN.
- Weber M., 1958, *The City*, New York: The Free Press.
- Williamson W., 1982, *Class, Culture and Community*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Willmott P., Young M., 1960, *Family and Class in a London Suburb*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Wirth L., 1938, „Urbanism as a Way of Life”, *American Journal of Sociology*, nr 44 (1), s. 1–24.
- Yanitsky O., 1972, „Sotsialnye aspekty urbanizatsii” (w:) Y.L. Pivovarov (red.), *Problemy sovremennoy urbanizatsii*, Moskwa: Statistika, s. 35–50.
- Yanitsky O., 1975, *Urbanizatsia i sotsialnye protivorechiya*, Moskwa: Nauka.
- Young M., Willmott P., 1962, *Family and Kinship in East London*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Ziółkowski J., 1960, *Sosnowiec*, Katowice: PWN.
- Znaniński F., 1938, *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, Poznań: *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*.
- Zukin S., 1988, *Loft Living*, New York: Radius.
- Zukin S., 1995, *The Culture of Cities*, Oxford: Blackwell.

Jiří Musil

FIFTY YEARS OF SOCIAL THEORIES OF URBAN DEVELOPMENT

This paper is a comparative study of main social theories of urban development in the last fifty years. The author presents various approaches and social theories from across the world. He divides the after-war period into three phases according to the profound social changes. The first one covers the years of ending the postwar reconstruction of economy, infrastructure and cities damaged by the war. The second phase includes „the golden years” between approximately 1955 and 1975, when the formation of different types of welfare state, but mainly the urban population growth, suburbanization and metropolization processes and improvement of living conditions of urbanities took place. The third phase, covering the years between 1975 and 2000, is marked by the first signs of the decline of the welfare state accompanied by deepening social inequalities, increasing urban poverty, marginalization of some groups of the population, political radicalization and urban conflicts as well as by urban and regional polarization.